

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра української та світової літератур

«Допущено до захисту»

Завкафедри

_____ Мельник Н. Г.

Реєстраційний № _____

Протокол № _____

«___» _____ 2019 р.

«___» _____ 2019 р.

**ХУДОЖНЄ МОДЕЛЮВАННЯ СИЛИ ДУХУ ЛЮДИНИ В
ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ М. ДОЧИНЦЯ
«ВІЧНИК. СПОВІДЬ НА ПЕРЕВАЛІ ДУХУ»)**

Кваліфікаційна робота студентки
факультету української філології групи
УАФМ-18 другого(магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(українська мова та література), додаткової
спеціальності – англійська мова
Чеберяк Анастасії Віталіївни

Керівник: доктор філологічних наук,

професор **Ковпик С. І.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Члени комісії _____

(підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Чеберяк А. В. Художнє моделювання сили духу людини в екстремальних умовах (на матеріалі роману М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу») : рукопис. Кривий Ріг, 2019. 69 с.

У науковій праці досліджено характер головного персонажа, що формувався в екстремальних ситуаціях у романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу». Розкрито зміст понять «характер» і «екстремальна ситуація»; проаналізовано та класифіковано типи надзвичайних ситуацій у творі; визначено вплив, чинники і наслідки перебування головного персонажа в екстремальних умовах; окреслено головні сюжетотворчі функції надзвичайних ситуацій у романі; досліджено методику проведення уроків позакласного читання у старшій школі; розроблено приклади конспектів уроків позакласного читання за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу».

Ключові слова: характер, екстремальна ситуація, роман, урок позакласного читання.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Специфіка творчості М. Дочинця, жанровий діапазон, тематика творів	7
1.2. Поняття «характер» у літературознавстві	12
1.3. Сутність поняття «екстремальні умови та ситуації»	19
Висновки до першого розділу	27
РОЗДІЛ 2. ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ШЛЯХІВ ТА СПОСОБІВ ПОДОЛАННЯ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ У РОМАНІ М. ДОЧИНЦЯ «ВІЧНИК. СПОВІДЬ НА ПЕРЕВАЛІ ДУХУ»	29
2.1. Русійні чинники екстремальних ситуацій у романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»	29
2.2. Вплив наслідків екстремальних ситуацій на характер головного персонажа в романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»	37
2.3. Сюжетотворчі функції екстремальних ситуацій у романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»	42
Висновки до другого розділу	46
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ У СТАРШІЙ ШКОЛІ	48
3.1. Загальна характеристика уроків позакласного читання у старшій школі	48
3.2. Технологія організації та проведення уроків позакласного читання за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»	51
Висновки до третього розділу	60
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	64

ВСТУП

Дослідження творчості сучасного українського письменника М. Дочинця розпочалося нещодавно. Так, наприклад, В. Потуремець заглибився у вивчення особливостей творчого шляху письменника та спробував з точки зору компаративістики дати оцінку роману М. Дочинця «Вічник»: *«Окремими сторінками «Вічник» перегукується то з «Робінзоном Крузо» Данієля Дефо, то з «Дерсу Узала» В. Арсеньєва, то з творами Михайла Пришвіна і Руссо, то з Дочинцевими ж «Многії літа. Благії літа». Талановиті твори завжди перегукуються один з одним, анітрохи не втрачаючи своєї оригінальності, хоч і бувають подібними один до одного»* [48, с. 6]. А ще роман М. Дочинця «Вічник» унікальний ще тим, що в ньому письменник розкрив характер головного персонажа в умовах екстремальних ситуацій.

Актуальність дослідження полягає в тому, що вперше предметом вивчення стали унікальні екстремальні умови та ситуації в романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу», які виявилися підґрунтям для формування характеру головного персонажа твору.

Мета роботи: шляхом аспектного аналізу дослідити специфічність характеру головного персонажа, що формувався в екстремальних умовах у романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу».

Обрана мета, об'єкт та предмет дослідження зумовили постановку й виконання низки **завдань**:

- здійснити аналітичний огляд необхідної літератури відповідно до теми дослідження;
- укласти список літератури із вказаної теми;
- з'ясувати стан розробки теми в літературознавчих джерелах;
- проаналізувати роман та визначити вплив, чинники і наслідки перебування головного персонажа в екстремальних ситуаціях;
- дослідити методику проведення уроків позакласного читання;

- розробити власні приклади конспектів уроків позакласного читання за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»;

- синтезувати проміжні висновки до розділів у загальні.

Об'єктом дослідження став роман М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу».

Предметом дослідження є характер персонажа в екстремальних умовах у романі «Вічник. Сповідь на перевалі духу» М. Дочинця.

Теоретичні основи дослідження склали праці М. Бахтіна, В. Бездір, Н. Волошиної, С. Жили, М. Ісака, А. Михайлова, Є. Пасічника, В. Потуремця, В. Розова, В. Рубцової, П. Сороки, Б. Степанишина, Л. Тимофєєва, Г. Токмань, В. Фащенко, І. Федорченко та ін.

Основні методи дослідження. Теоретичний аналіз (вивчення основного теоретичного поняття феномену), критичний аналіз (дослідження основних класифікацій, структури екстремальних ситуацій), аспектний аналіз (спостереження за діями та вчинками головного персонажа в умовах екстремальної ситуації), теоретичний синтез (узагальнення теоретичних відомостей про сутність екстремальних ситуацій та способів їх художньої інтерпретації).

Новизна наукової праці полягає в тому, що вперше досліджено авторську стратегію художнього моделювання у творі літератури екстремальної ситуації; вперше проаналізовано та класифіковано типи екстремальних ситуацій у романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу».

Практична значущість основних положень і отриманих результатів. Практична значущість основних положень та отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для написання учнівських дослідницьких робіт і навчальних проектів з української літератури, для написання курсових і кваліфікаційних робіт спеціалістами філологами, а також під час вивчення творчості М. Дочинця у школах на уроках позакласного читання.

Апробація результатів дослідження. Окреслені результати дослідження було представлено у статтях:

1. Чеберяк А. В. Сутність категорії «екстремальна ситуація». *Матеріали студентських наукових читань* : зб. наук. праць. Кривий Ріг, 2019. Вип. 6. С. 125–134.

2. Чеберяк А. В. Технологія організації та проведення уроків позакласного читання за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу». *Актуальні питання філології і методики викладання мов* : збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції. Вип. 2 (14). Кривий Ріг, 2019. С. 280–286.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури, який налічує 69 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Специфіка творчості М. Дочинця, жанровий діапазон, тематика творів

Мирослав Дочинець вже став відомим в сучасній українській літературі, як письменник, книговидавець, журналіст, редактор заснованої ним газети «Новини Мукачева» із Закарпаття, а також як лауреат Національної премії ім. Т. Г. Шевченка 2014 року за романи «Криничар. Діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії» і «Горянин. Води Господніх русел».

А ще він автор таких романів: «Вічник. Сповідь на перевалі духу» (2006), «Аукціон зубочисток» (2007), «Многії літа. Благії літа» (2007), «Душа Мукачева» (2008), «Хліб і шоколад» (2009), «Булава і серце» (2010), «Лис у винограднику» (2010), «Криничар» (2012). Окрім цього, письменник член Національної спілки письменників України, Асоціації українських письменників, Національної спілки журналістів України. Таким чином, багатюща спадщина письменника свідчить про високий творчий потенціал митця, багатогранність його таланту, а також відданість рідному краю, в якому він народився та сформувався як митець.

Творчість М. Дочинця розпочали активно досліджувати в останні п'ять років. Це розвідки таких учених, як: В. Бездір, С. Жили, М. Ісак, Є. Сверстюка, М. Слабошпицького, П. Сороки, Т. Терен, С. Федака, Н. Ясинської та ін.

Переважно дослідники звертають увагу на те, що М. Дочинець у 1990 р. заснував у Мукачеві газету демократичного спрямування «Новини Мукачева» та одночасно працював власкором газет «Карпатський край», «Срібна Земля», «Срібна Земля-фест». Привертає їхню увагу і його видавнича діяльність, адже він створив видавництво «Карпатська вежа» у Мукачеві.

Відзначимо, що окремі оповідання та публіцистичні нариси М. Дочинця друкувалися в колективних збірниках «Відлуння» (1985), «Витоки» (1988), «Володарі долі» (1987), «Славою овіяні» (1987), «Переконуюче слово» (1988) [48, с. 2].

Більшість дослідників залишає поза увагою той факт, що саме новелістика – улюблений жанр письменника, адже М. Дочинець розглядає новелу як такий жанр, котрий дає можливість презентувати сутність української ментальності. Учені стверджують, що манера його письма лаконічна, чітка, влучна, небагатослівна, яка спонукає до роздумів, адже в ній закодована людська мудрість, спостережливість. Відчувається, що письменник уважно добирає належні слова, щоб краще розкрити характер українців.

Науковці визнають, що особливістю творів М. Дочинця є те, що вони переповнені відвертими моральними повчаннями, сентенціями, висновками, настановами, побажаннями. Джерела їх походження різноманітні: власне авторські, фольклорні, біблійні (чи з інших священних писань, наприклад, Корану), авторства античних мудреців чи філософів, богословів, мандрівників.

М. Ісак зазначає, що кожне слово у творах М. Дочинця *«...як глина у майстерного гончаря чи скульптора – він ліпить із нього жбан нашої уяви, формує плоть нашої генетичної пам'яті. У його оповідь поринаєш немов у бездонне гірське озеро із прозоро-синьою живильною водою, ніби пливеш у самому небі: на якійсь із сторінок настає відчуття, немовби хочеш вдихнути чого-небудь іншого, рідшого – настільки перенасиченим, щільним на самому початку є опис карпатської Природи. Здається, що ти нею переповнений по вінця, а відірватися несила, як спекотної пори від студеної, що пронизує до зубних нервів, води з лісової криниці»* [29, с. 3]. Така оцінка окреслює специфіку творчості М. Дочинця та вказує на елементи деякої метафоричності. Дуже добре вчений підмітив, що письменник – майстер побудови сюжету та палкий прихильник презентації природи рідного краю.

М. Васьків стверджує, що унікальністю ідіостилю письменника є наявність мудрих, досвідчених, з насиченою біографією людей у його творах, які є феноменами людства. Вони незвичні та несхожі на інших. Відтворення їх багатого досвіду потребує певного узагальнення, висновків: *«Часто у тексті письменник виокремлює найважливіші істини і повчання них курсивом, а ще розкидано їх чимало у «звичайному» оформленні. Проте всі вони подаються не в*

філософських роздумах, а у «прийнятній» формі «історій», як гіркі пігулки у приємній на смак оболонці» [8, с. 26–27]. Тобто особливістю творчості письменника є його орієнтація на читача з різними смаками, довірливе спілкування з ним без будь-яких глибоких текстових загадок. Митцю вдається створити таку привабливу форму роману, що корелює зі змістом твору.

А підтвердженням цього є письменницький принцип М. Дочинця: *«Пиши так, наче розмовляєш із найближчою людиною»* [20]. У такий спосіб читач максимально проникає у світ думок та авторських симпатій.

Помічено, що у творах письменника не лише по-новому зображується соціум і людина в ньому, але й філософськи осмислюється їх узаємозалежність. Так, М. Дочинець зазначає: *«У моїх творах Природа, Ліс, Ріка – живі істоти. Бо вони насправду живі. – Створені живим творцем. Мої герої у своєму падінні-зростанні торкаються цієї магії стихій, піднімаються до очуднення всього суцього, без поділу на живу і мертву Природу. Тобто – до вічного. До усвідомлення того, що кожен із нас – насінина Неба. Ми маємо своє призначення, свою «службу», за яку рано чи пізно відповімо»* [53, с. 6]. У такий спосіб письменник розкриває особливості своєї творчої манери, знайомить читача із сутністю сюжету твору. А ще розкриває власну філософію та авторську стратегію щодо створення художніх образів.

Ось як цікаво письменник розповідає про те, як народжуються його твори: *«Пишу постійно, дуже важко й дуже повільно, специфічно. Обтулюючи кожную фразу, шліфуючи і мордуючи, аби не була штучна, примітивна, синтетична. За день можу написати 2-3 абзаци і вважаю, що для мене це непогана продуктивність. Та, зрештою, не так важливий текст і голі рядки, як те, що між рядками... Мені одна читачка казала, що читала «Вічник» і плакала над ним, але не знає чому. Мабуть, це і є вплив того, що має жити між рядками твору – він насичений твоєю енергією... Власне, я й не пишу історії людей, а пишу історії душі»* [22]. У цьому зізнанні вловлюється сутність самого автора, який справді є добрим знавцем людських душ.

Цікава та психологічно вмотивована його життєва позиція: *«Я можу дозволити собі робити те, що люблю – а це воістину королівський привілей. Я живу простим трудовим життям, хоча міг би собі дозволити дуже багато. Я не заздрю, не ревную, не прагну влади і багатства... Все це – мої свободи, в тому числі й свобода слова. Тепер я пишу, бо це потрібно мені й ще комусь. Але не виключаю, що прийду колись до вищої свободи – свободи мовчання»* [48, с. 8]. А це вже, по суті, презентація власної творчої лабораторії. Письменник акцентує увагу й на психологічних моментах написання твору.

На нашу думку, світ М. Дочинця дивовижний та натхненний: *«Кожного разу, починаючи книгу, до кінця я навіть не знаю, чим вона закінчиться. Чесне слово! Я живу серед своїх героїв, вони ведуть мене за собою та щоразу чогось вчать. Тобто кожен роман – це конспект певного духовного піднесення»* [22]. М. Дочинець максимально проникає у світ своїх персонажів, вживаючись у їхній спосіб життя.

У компаративістиці є спроби порівняти творчість М. Дочинця з бразильським письменником Пауло Коельо. Сам письменник запевнив, що змирився із цим порівнянням: *«Хоча, на мій погляд, порівняння – це завжди смішно. Тим більше, у світі творення, де кожна людина настільки індивідуальна!»* [22]. У цьому коментарі привертає увагу скромність і стриманість митця.

Жанровий діапазон творчості М. Дочинця різноманітний – від афоризмів та коротких новел до філософських романів. На особливу увагу заслуговує роман «Многі літа. Благі літа» про народного філософа-довгожителя Андрія Ворона, який ділиться з читачами не тільки рецептами здорового харчування, а й етично-філософською системою життя людини.

Отже, таке підґрунтя творів М. Дочинця розраховане на особливого читача, який мислить, осмислює буття, заглиблюється в сутність авторських висловлень.

Роман «Горянин» – це роман написаний у формі діаріуша, де в основі лежить притча про відчайдушну боротьбу людини з обставинами, у яких вона

несподівано опинилася. Роман «Криничар. Діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії» є *«наймудрішим художнім твором сучасної української літератури»*, [55] за словами відомого літературознавця Петра Сороки. Отже, антропоцентричні проблеми переважають у більшості творів М. Дочинця.

В. Потуремець помітив, що саме цей роман про те, як незважаючи ні на які обставини життя треба йти далі, долаючи перепони. По суті Коелівський принцип: *«Цілком у твоїх силах зробити, щоб світ довкола став трішки кращим»*, *«Шукай радість, чекай радість, твори радість»* [48, с. 7]. Таким чином, оптимістичний пафос романів М. Дочинця, оригінальна форма презентації змісту вказують на високий художній потенціал його творчості.

Роман «Лис у винограднику»: *«Це – розповідь з глибоким філософським підтекстом про чоловіка незвичної долі й унікального хисту, який шукає в Мукачеві свої загублені сліди, а знаходить сенс життя, нові цінності й нове кохання»*, – зазначає В. Потуремець [48, с. 7]. Як бачимо, знову у центрі уваги унікальна людина з високим життєвим кредом і сильним характером.

Окрім філософських романів, М. Дочинець є автором «закарпатських приповідок», які він вправно вмонтовує в сюжет своїх творів. Наприклад, *«Починай роботу не з ніг, а з голови»*, *«Для втіхи потрібно так мало – просто, щоб падав дощ»*, *«Дерево – се худоба Божя»*, *«В лісі так: скільки знаєш – стільки й маєш. А хист за плечима носити не треба»*, *«Якщо доля кладе нас на коліна, це означає, що треба помолитись»*, *«Денний сон короткий, але шовком шитий»*; *«Чоловік пахне вітром, а жона хлібом»*, *«На всяку гадину – своя рогачка»*, *«Від жури і кучері січуться»*, *«Жіноча краса – чортів престол»* та інші. Усі вони створюють особливий етноколерит того регіону, про який веде мову автор. Передають залюбленість письменника у рідний край.

Відомо, що за творами «Лис у винограднику» та «Вічник» написаний кіносценарій, це вказує на кінематографічність романів митця. А роман М. Дочинця «Вічник» інсценізовано студентським театром у Лондоні. За ініціативою педагогічної спільноти підготовлено й видано версії книжок для дітей – «Бранець Чорного Лісу», «В'язень замку Паланок», «Напутні дари – для

дітвори». У київській видавничій фірмі «Наш формат» вийшли у світ аудіокниги «Многії літа. Благії літа» та «Вічник».

Отже, специфіка творчості М. Дочинця полягає в тому, що він зорієнтований на читача-інтелектуала, у сюжет своїх творів автор майстерно вмонтовує «закарпатські приповідки», які конденсують головну думку твору, передають місцевий колорит; перевагу автор надає великим жанрам прози, проте в нього є й новели. Письменник вдало експериментує з формою твору, яка постійно корелює зі змістом. А головне це те, що його твори мають могутній духовний потенціал та презентують сильні характери людські характери, розкриваю феномен людини.

Процес вивчення та дослідження творчості М. Дочинця щойно розпочався, а тому результати літературознавчих комплексних аналізів дозволять сформуванню цілісної концепції людини у творах письменника. Адже саме художня література доносить до свідомості читача унікальність і неповторність сутності людини, яка ось уже сотні тисяч років залишається феноменом у світі живих істот.

1.2. Поняття «характер» у літературознавстві

Як відомо, типи характерів були досліджені ще в давній Греції філософом Теофрастом (IV – III ст. до н. е.). Він презентував більше 30 типів, а по суті це були риси характеру, у своєму трактаті «Характеристики», більшість з яких склали негативні: підлість, боягузтво, підлабузництво, безсоромність, іронічність. Наприклад, першою рисою характеру, яку розкриває Теофраст є іронічність: *«іронія в широкому сенсі – це вдавання, пов'язане з самолюбством, у діях і словах, а іронік – це така людина, яка прийшовши до своїх недругів, готова базікати з ними, удаючи, ніби зовсім не має до них неприязні. В очі він розхвалює тих, на кого нишком нападає, і виявляє співчуття, якщо ті програли. Він навіть виправдовує тих, хто погано відгукується про нього і звинувачує його»* [59, с. 11–34]. Далі філософ детально описує такі риси характеру, як-от:

улесливість, неотесаність, марнослів'я, догідливість, відчайдушність, балакучість, безсовісність, скнарість, безсоромність, безтактність, метушливість, тупоумство, марновірство, грубість, буркотливість, недовірливість, неохайність, настирливість, марносластво, хвастощі, зарозумілість, боягузтво, прихильність до олігархії, злість та ін. [59].

Філолог-германіст, літературознавець та культуролог А. Михайлов вивчає історію характеру з часів Греції, характер у мистецтві, скульптурі і музиці. Учений зазначає, що характер це: *«духовні риси людини, щось внутрішнє, відомі риси особистості»* [43, с. 187]. А. Михайлов підтримує етимологію поняття «характер», що походить з грецької (character – риса, особливість), і тлумачиться як щось підкреслено зовнішнє, але як таке, що включало певну внутрішню сутність. Тобто спочатку у визначенні цього поняття переважали зовнішні ознаки, лише пізніше почали включатися внутрішні. В кінці грецького періоду тлумачення «характеру» було далеким до сучасного, але філософи дійшли висновку, що в людини внутрішнє проявляється через зовнішнє, для того, щоб набути особистістю цього внутрішнього [43, с. 210].

У сучасній літературі наявна велика кількість визначень терміна «характер». Специфіку характеру персонажів у художньому творі досліджували такі літературознавці: М. Бахтін, В. Заманська, А. Михайлов, Й. Сележан, Л. Тимофєєв, В. Фащенко, І. Федорченко та ін.

М. Бахтін пропонує розглядати характер як форму взаємовідношень між автором та героєм, яка має за мету створити цілісного героя, особистість [3, с. 41].

Л. Тимофєєв подає таке трактування характеру: *«це притаманний історичній обстановці, зображеній у творі письменником, тип людської поведінки (вчинків, думок, переживань), перетворений відповідно до естетичних норм письменника»* [60, с. 141]. Учений виокремлює тип людської поведінки.

Характер досліджували учені різних галузей науки, зокрема психологи. Вони головну увагу звертали на сутність характеру і тлумачили його як: *«сукупність тих яскраво виявлених і якісно своєрідних психічних рис людини, які*

впливають на її поведінку, вчинки у різних обставинах – у відносинах з людьми, в оцінці суспільних явищ» [37, с. 455].

Визначення терміна «характер» з позиції психології подає Н. Павлик: «характер – це індивідуальне сполучення істотних властивостей особистості, які виражають ставлення людини до дійсності й проявляються в її поведінці й учинках. Характер є досить багатограним. Зміст характеру становить особистісну спрямованість, що визначає інтереси, переконання, цілі людини» [45, с. 7].

Отже, сутність терміна «характер» у психології, житті, і в літературі має деякі відмінності. Характером у художньому творі називають «такий образ людини, в якому індивідуальні риси її відтворені глибоко і яскраво» [37, с. 455]. Таким чином, літературознавці характер зводять до образу, у той час, як у психології характер – це система рис поведінки людини, що виявляються у процесі її життя.

У наступних працях науковців простежуються близькі до попередніх визначень терміна «характер», але розширені та доповнені деякими новими рисами. У «Літературознавчому енциклопедичному словнику» подається тлумачення характеру в літературно-художньому аспекті: «Характер – образ людини в літературному творі, окреслений з достатньою повнотою та індивідуальною конкретністю, через який розкривається як історично зумовлений тип поведінки (вчинки, думки, переживання, мова), так і сповідувана автором морально-естетична концепція людського буття. Художній характер являє собою органічну єдність загального, повторюваного та індивідуального, неповторного: об'єктивного (соціально-психологічна реальність людського життя, що послужила прообразом для літературного характеру) та суб'єктивного (осмислення та оцінка прообразу автором)» [38, с. 481]. Автор акцентує увагу на тому, що сформована концепція художнього образу людини суттєво відрізняє розуміння характеру в літературознавстві від його тлумачення в таких галузях науки, як: філософія, психологія, соціологія.

О. Плужник називає характером *«художню структуру створення образу людини, форму взаємовідношень між героєм та автором, яка здійснює завдання створити ціле героя як певної особистості»* [47, с. 244].

В. Фащенко робить акцент на дослідженні характеру в художньому творі, науковець стверджує, що це: *«відображені в світлі авторського ідеалу порівняно сталі властивості й змінні відношення, які утворюють закономірну своєрідну соціально-психологічну єдність, котра формується і виявляється в зовнішній і внутрішній діяльності людини у найрізноманітніших ситуаціях»* [64, с. 39]. Автор поєднує визначення з точки зору психології та літературознавства, більше того, він вважає категорію характеру однією з найважливіших. Дослідник намагався з'ясувати, що ґрунтовніше образ чи характер і чи входить до нього темперамент чи ні, чи може бути персонаж характером. На думку вченого, під час аналізу характеру персонажа важливо звертати увагу на мову персонажа, внутрішні монологи, життєві обставини, мотивації, учинки [64, с. 37–38]. Тобто, на форми вияву внутрішнього світу, котрий презентує характер людини.

У підручнику «Теорія літератури» характер: *«це конкретна сукупність душевних рис, що визначає індивідуальність зображуваної особи і водночас узагальнює собою певні життєві типи людей, які постають у творі як предмет авторського пізнання і оцінки»* [12, с. 97]. Тут автори книги залучили психологічну концепцію до тлумачення характеру.

У сучасному «Тлумачному словнику української мови» за редакцією В. Калашника подається таке визначення характеру: *«це вдача людини, її стійкі психічні властивості, особисті риси поведінки і діяльності; твердість волі, наполегливість у досягненні чогось»* [61, с. 851]. У цьому тлумаченні з'являється додатковий компонент «вдача», що вказує про спадковість рис характеру людини.

В. Заманська стверджує, що характер у літературі це: *«справжнє осереддя художнього зображення, адже характер поєднує в собі загальність та індивідуальність»* [3, с. 38].

Варто зазначити, що спочатку поняття «характер» вживалося стосовно окремих особистостей, лише пізніше його почали використовувати стосовно народів, тому з'явилося поняття «національний характер» у літературознавстві. Це образ з чіткими етноментальними рисами, історичною пам'яттю, генетичним кодом, особливим способом мислення, із певними моральними цінностями, які сформувалися під впливом економічного й культурного розвитку народу, залежно від території, мови, звичаїв та традицій, побуту [47, с. 244].

Питання національного характеру у психології першими почали досліджувати З. Фрейд та К. Юнг. Перший з них говорить, що людська психіка складається зі свідомої та підсвідомої сфер, де переважає підсвідома. К. Юнг оперував поняттям «груповий менталітет», або «колективне підсвідоме», стверджуючи, що люди народжуються із психічною спадковістю – певними інстинктами, які складаються з архетипів, що визначають поведінку людини.

М. Гримич так тлумачить термін «національний характер: *«це сукупність соціально-психологічних рис або констант, властивих конкретній нації на певному етапі її розвитку»* [16, с. 27]. П. Гнатенко подає близьке до попереднього, але більш розширене визначення: *«це сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах»* [16, с. 6]. І. Грабовська ототожнює термін «національний характер» із темпераментом: *«це темперамент, душа, психологія, вдача певної соціальної чи етнічної єдності в поєднанні зі специфікою світосприйняття взагалі»* [16, с. 58].

Український національний характер досліджували такі науковці: О. Кульчицький, М. Костомаров, Ю. Липа, І. Мірчук, І. Федорченко, Д. Чижевський, та ін. Деякі дослідники, а саме А. Швецова, В. Янів, стверджують, що найпершим твором, де досліджено українські риси характеру, а точніше риси слов'ян, є «Повість минулих літ». Але першим, хто різнобічно дослідив національний характер українців, був видатний історик, етнограф і

письменник М. Костомаров у працях «Про історичне значення російської народної поезії» і «Дві руські народності». Він стверджував, що *«для пізнання народного характеру треба шукати таких джерел, у яких би народ проявляв себе позасвідомо. Народні пісні – це і є пам'ятки поглядів народу самого на себе та на все, що його оточує. На цьому базується те, що ми називаємо характером»* [32]. У праці «Дві руські народності» М. Костомаров порівнює російський та український народи, виявляючи основні риси національного характеру. Наприклад, учений зазначає, що українці самозаглиблені у свій внутрішній світ, у них відсутня національна пихатість, переважає поезія, ідеалізм та м'якість, у той час як у росіян переважає проза, матеріалізм і твердість.

Окрім цього, історик говорить, що росіяни та українці різняться у ставленні до природи (українці більше люблять природу), в ставленні до жінки (у українців більш духовне, у росіян – матеріалістичне), в українців переважають малі сім'ї, а у росіян великі, також українці відрізняються від росіян у ставленні до Бога, яке є більш духовним, від серця, неформальним [32].

Д. Чижевський, досліджуючи український національний характер, стверджує, що є три способи його пізнання: *«дослідження народної творчості; характеристика яскравих історичних епох, які пережив народ; характеристика найяскравіших представників народу (П. Куліш, Г. Сковорода та ін.)»* [67, с. 20]. Учений виокремлює такі особливості українського характеру: *«емоціоналізм, сентименталізм, чутливість, ліризм, індивідуалізм, своєрідний український гумор, прагнення до «свободи», неспокій, рухливість, тенденція до взаємної боротьби, до руйнування власних і чужих життєвих форм»* [67, с. 20].

О. Кульчицький акцентує увагу на чинниках творення національного характеру українців, а саме: *«расові, географічні (геопсихічні – географічні чинники, які можуть формувати психіку людини), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні та глибиннопсихічні (розгляд людини в глибинно-несвідомому психічному житті)»* [34, с. 70].

І. Федорченко у вивченні процесу формування та також становлення національного характеру українського народу відзначив, що унікальність цього

явища проходить крізь різні сходинки соціальної дійсності. Учена стверджує, що характер *«...проявляється в діяльності як соціальних груп, так і індивідів, у переважаючих суспільних настроях, у моральних вимогах, у системі базових цінностей та норм, у принципах виховання, через форми організації побуту, через характер людської взаємодії та впливів на довкілля»* [65, с. 433–434].

Дослідниця наголошує на тому, що не варто плутати терміни «національний характер», «ментальність», «національна свідомість» і «психічний склад нації», адже термін «психічний склад нації» передбачає всі ці категорії. Окрім цього, вона стверджує, що існує квазінаукове визначення «національний темперамент», котрим не варто послуговуватися, адже тип темпераменту корелює з властивостями вищої нервової системи, ось тому, ці ознаки не можуть бути притаманні нації [65, с. 434].

Учена подає розширене тлумачення терміна «національний характер»: *«це специфічна, історично утворена системна цілісність стійких різноманітних рис і властивостей, типових для національної спільноти, які надають цій спільноті якісної визначеності, що дає змогу відрізнити психологію однієї нації від інших. Національний характер не є вічною, незмінною субстанцією, він змінюється під впливом екологічних, історичних, соціокультурних, політичних факторів»* [65, с. 435]. Вона говорить про умови, які впливають на національний характер українців: природно-географічні, культурно-історичні, соціально-економічні та суспільно-політичні. І. Федорченко помітила що, національний характер формується протягом тривалого періоду під впливом домінуючих соціальних верств. Наприклад, в Україні основні риси національного характеру формували давньоруські дружинники, книжники, просвітники, козаки, братчики, релігійні діячі, борці за свободу й незалежність держави, селянство та національно-демократична інтелігенція [65, с. 436]. А далі вона слушно підсумовує: *«національний характер одного народу відрізняється від національного характеру іншого народу саме структурою своїх складових елементів, мірою вираженості тих чи інших рис і властивостей, специфікою зовнішнього прояву психічних процесів та станів, ієрархією та змістом*

етнопсихологічних та соціокультурних характеристик» [65, с. 436]. Національний характер – це не тільки система рис, котрі притаманні певній нації, а це: «цілісна система стійких і типових для цієї спільноти рис і властивостей, які утворюють внутрішньо з інтегровану єдність, системну цілісність характеристик, що не тільки надають цій спільноті якісної визначеності, але й системно відображають специфіку культурно-історичного поступу народу (мова йде про риси, які формуються у представників спільноти на кожному конкретному етапі її розвитку)» [65, с. 436–437]. У цьому визначенні привертає увагу те, що авторка розглядає національний характер як «цілісну систему».

Отже, сутність поняття «характер» почало формуватися у філософії, далі цей термін з'явився у психології та в літературознавстві. У роботі базовим вважаємо таке літературознавче тлумачення характеру: *«Це такий художній образ людини, в якому індивідуальні риси, стійкі психічні властивості, особливі риси поведінки її відтворені багатогранно засобами художнього слова» [37, с. 455].*

1.3. Сутність поняття «екстремальні умови та ситуації»

До нині в літературі не існує єдиної думки щодо визначення сутності поняття «екстремальні ситуації». Це явище розглядають як критичне, кризове, складне, нетипове, небезпечне, надзвичайне, аварійне, емоціогенне та складне. Значний внесок у вивчення терміна «екстремальна ситуація», вивчення причин та умов екстремальних ситуацій, поведінки людей в складних ситуаціях стресу, класифікації надзвичайних умов здійснили: В. А. Бодров, В. Т. Бабенко, О. В. Довгопалова, М. І. Дяченко, В. І. Євдокімов, Л. А. Кандибович, В. І. Лебедев, Б. Ф. Ломов, С. Б. Малих, І. Г. Малкіна-Пих, О. П. Макаревич, В. Д. Небиліцин, В. А. Пономаренко, В. І. Розов, В. В. Рубцова, Б. А. Смирнов та ін.

Як відомо, екстремальні ситуації (лат. *exremum* – граничне, *situation* – положення) досліджують як:

1) некомфортні для життєдіяльності умови, котрі мобілізують приховані можливостей людського організму [2, с. 71];

2) об'єктивно складні умови життєдіяльності, котрі сприймаються й оцінюються як надзвичайні чи небезпечні [2, с. 71];

3) несприятливий, складний стан умов життєдіяльності людини, що набув для окремої особи або групи осіб особливої значущості [1, с. 135];

4) нестандартні, нештатні, аварійні або катастрофічні [5, с. 41].

В. Бабенко, досліджуючи психологічні основи екстремальних ситуацій у діяльності працівників органів внутрішніх справ, подає власне розуміння екстремальних умов: *«це такі умови, в яких порушується звичайний перебіг подій, внаслідок чого виникає підвищений ризик, загроза для життя людини»* [2, с. 71]. Науковець стверджує, що екстремальні ситуації загострюють тривожність та емоційне напруження, через що людська психіка стає дуже вразливою та хворобливо реагує на різні подразники.

А. Столяренко в такий спосіб тлумачить «екстремальну ситуацію»: *«екстремальними називаються ситуації, які ставлять перед людиною великі об'єктивні і психологічні труднощі, зобов'язують її до повного напруження і використання особистих можливостей з метою досягнення успіху та забезпечення безпеки. Екстремальні ситуації привертають до себе увагу людей не тільки тому, що вони пов'язані з переживаннями і напруженням, а тому, що їх наслідком є ряд невдач, отримання людиною ушкоджень, травм, серйозних захворювань, і, навіть, загроза життю. Екстремальні ситуації виникають раптово і розвиваються у небезпечному для людини напрямку, стрімко, часто застаючи зненацька. Непідготовленість до таких ситуацій підвищує ймовірність настання негативних наслідків»* [57, с. 16].

Помічено, що з точки зору психології класифікують такі різновиди екстремальних ситуацій:

1) швидкорухома, котра сфокусована на необхідність людини діяти в умовах обмеженого часу, у дуже швидкому темпі, при високому рівні організованості та зі значним психологічним напруженням;

- 2) довготривала, котра може тривати довгий час і виснажувати людину;
- 3) викликана «невизначеністю», котра потребує прийняття рішення за наявності альтернативних, суб'єктивно однакових значущих варіантів поведінки;
- 4) заснована на ймовірно недостовірній інформації, котра вимагає дій без перевірки достовірності одержаної інформації;
- 5) спричинена самою людиною та її поведінкою [1, с. 137].

Відзначимо, що деякі науковці називають екстремальну ситуацію складною і надзвичайною, наприклад, О. Макаревич зазначає, що це така ситуація, *«яка характеризується певною взаємодією зовнішніх і внутрішніх чинників, що сприяють або перешкоджають здатності особистості її подолати»* [40, с. 75].

С. Данилова подає визначення поняття «надзвичайна ситуація», що близьке до тлумачення О. Макаревича: *«це ситуація, яка характеризується конкретною взаємодією зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на здібність особистості впоратися з нею»* [17, с. 369].

Поняття «екстремальні умови» Б. Ломов визначає як *«умови, які потребують мобілізації звичайних «буферних», а іноді й «аварійних» резервів організму»* [39]; В. Марищук і В. Євдокимов – як *«умови, що виходять за звичний діапазон оптимальності»* [41].

В. Гайченко під діяльністю людини в екстремальних умовах розуміє всі дії, які спрямовані на збереження життя, здоров'я і працездатності в умовах екстремального оточення. *«Ці дії залежать від можливості людини протистояти психологічним стресам, виявляти винахідливість, ефективно використовувати наявне спорядження і підручні засоби для допомоги постраждалим, самопомоги, захисту від несприятливих впливів природного середовища, забезпечувати потреби власного організму»* [10, с. 225–226].

В. Розов зазначає, що екстремальна ситуація це: *«несприятливі для життєдіяльності, граничні значення тих елементів діяльності або її умов, які під впливом психогенних, суб'єктивних чинників сприйняття і інтерпретації ситуації, вимагають мобілізації адаптивних здібностей людини»* [49, с. 12].

М. Дяченко, Л. Кандибович, В. Пономаренко розглядають психологічний аспект діяльності в напружених ситуаціях. Напружена ситуація визначається як ситуація, *«що породжує значні труднощі, які вимагають від людини швидких, точних та безпомилкових дій»* [27, с. 31]. Учені додають, що напружені ситуації динамічні, тому висувають жорсткі умови до своєчасності та адекватності дій і зумовлюють необхідність завчасної підготовки.

Інколи в психологічній літературі вживається термін «критична ситуація». Цей термін тлумачать як ситуацію неможливості, тобто таку, у якій суб'єкт не може реалізувати внутрішні потреби (мотиви, прагнення, цінності тощо) [58, с. 39].

У психології екстремальних ситуацій розрізняють такі види надзвичайних ситуацій: *«природні катастрофи (землетруси, цунамі, тайфуни, повені), техногенні катастрофи (аварії на атомних станціях, автокатастрофи, вибухи газу), соціальні катастрофи або ситуації соціально-політичного характеру (воєнні дії, теракти, напади)»* [50, с. 56]. Тобто класифікація не має єдиного принципу.

Учені класифікують різні умови та чинники, які спричиняють екстремальні ситуації. Наприклад, у дослідженнях В. Медведєва визначено два основні типи умов, які роблять ситуацію екстремальною: фізичні (холод, спека тощо); інформаційно-семантичні (відповідальність, брак часу, інформаційний пресинг тощо) [42].

В. Розов виокремлює такі стрес-фактори умов діяльності, що створюють її екстремальність:

- 1) кліматичні (температура, спека, холод, магнітні бурі);
- 2) технічні (магнітні випромінювання, шуми, вібрації);
- 3) фізіологічні (хвороби, поранення);
- 4) ергономічні (праця вночі, ненормований режим дня);
- 5) психологічні (інформаційна невизначеність, підвищена відповідальність, раптовість, дефіцит часу та інформації, напружені стосунки в колективі);

б) надзвичайні обставини (небезпека для життя чи здоров'я, смерть рідних, друзів) [49, с. 12–13].

А. Столяренко екстремальні ситуації розрізняє за певними критеріями: ступінь екстремальності, причини виникнення, якісні особливості, масштабність, тривалість, комплексність та складність наслідків. За ступенем екстремальності надзвичайні ситуації поділяються на нормальні, параекстремальні, екстремальні, гіперекстремальні. *«Нормальні – звичайні, що не викликають особливих труднощів для людини, не містять незвичайної небезпеки, вимагають звичайної активності і завершуються, як правило, хорошим результатом. Параекстремальні – наближені до екстремальних ситуацій, здатні призвести до невдач, викликати у людини сильне внутрішнє напруження. Екстремальні ситуації характеризуються граничним або близьким до граничного внутрішнім напруженням і перенапруженням, яке відчуває людина. Ймовірність зниження успіху, зриву дій, настання небажаних наслідків тут дуже висока. Гіперекстремальні створюють внутрішнє навантаження, найчастіше перевищують можливості людини, руйнують звичайну поведінку і дії, що призводять часто до небезпечних наслідків»* [57, с. 16–17].

Залежно від причин виникнення науковець виокремлює стихійні, техногенні, антропогенні та змішані екстремальні ситуації.

За якісними особливостями надзвичайні ситуації поділяються на природні, соціально-політичні, економічні, професійні, екстремальні ситуації на транспорті, побутові та екстремальні ситуації кримінального характеру. *«Екстремальні ситуації природного характеру виникають під дією стихійних сил природи: землетрусів, виверження вулканів, посухи, лісових і торф'яних пожеж, ураганів, бурь, цунамі, смерчів, тайфунів, обвалів, зсувів, снігових заметів і лавин, епідемій. Причиною виникнення економічних екстремальних ситуацій є зміни в економічній базі суспільства, обумовлені переходом від переважно соціалістичної форми власності до приватної, від планової економіки до ринкової. Професійні екстремальні ситуації зустрічаються у будь-якій професійній діяльності, це можуть бути такі проблеми: поставки, збут,*

транспорт, зв'язок, дотримання термінів і договірних зобов'язань, дисципліна, організованість, технології, робота техніки, якість продукції, зберігання, псування, охорона, попередження витрат, витoki інформації, звітність і т. ін. Екстремальні ситуації на транспорті виникають на дорогах з поганим покриттям, у натовпі в автобусах, тролейбусах, трамваях, конфліктах між пасажирами та іншими учасниками дорожнього руху. Побутові екстремальні ситуації виникають на вулицях, у громадських місцях, магазинах і на базарах, на спортивних змаганнях, у місцях проведення вільного часу, в сім'ї, на природі» [57, с. 19–27].

Залежно від масштабності є глобальні – федеральні екстремальні ситуації, міжнародні, локальні – регіональні, місцеві, групові та індивідуальні; за тривалістю дії надзвичайні ситуації поділяються на короткотривалі, середньої тривалості та довготривалі; залежно від комплексності та складності наслідків вчений виділяє кризові, катастрофічні, надзвичайні та суспільні лиха.

А. Столяренко дуже вдало наводить чотири психолого-педагогічні типи екстремальних ситуацій: *«Перший тип – об'єктивно екстремальні ситуації. Труднощі і небезпеки надходять із зовнішнього середовища, виникають перед людиною у результаті дії непереборних сил, без її участі. Вони насичені погрозами, небезпеками, труднощами. Другий тип – потенційно екстремальні ситуації. Об'єктивні складності, труднощі, небезпеки виражені в них неявно, як прихована загроза. Перехід потенційної загрози в реальність залежить як від об'єктивного розвитку подій, так і від дій людини. Третій тип – це особисто спровоковані екстремальні ситуації. Ризик, труднощі і небезпека породжуються людиною, її навмисним або помилковим вибором, вчинками, діями. Четвертий тип – це уявні (вигадані, ілюзорні) екстремальні ситуації. Ці ситуації теж створюються людиною, але в її уяві, а не в діях. Вони або взагалі об'єктивно не містять проблем, загроз і небезпеки, але їх наявність ввижається людині, або містять якусь краплю потенційної загрози, але для людини здаються надскладними і небезпечними» [57, с. 48–51].*

Б. Смирнов і О. Довгопалова розділяють екстремальні чинники на психологічні та фізіологічні, фактори зовнішніх та внутрішніх умов діяльності. Під екстремальними чинниками середовища науковці розуміють дуже жорсткі умови, неадекватні вродженим і набутим властивостям людського організму. Науковці стверджують, що *«наявність екстремального чинника створює екстремальні умови діяльності. Екстремальність різних впливів на людину визначається не тільки їх силою, тривалістю, а й новизною, несподіванкою, незвичністю появи. Тобто, це чинники, до яких людина ще не адаптована і не готова діяти в їхніх умовах»* [54, с. 15].

Українське законодавство також не оминуло сутності екстремальних ситуацій, витлумачивши їх як надзвичайні: *«надзвичайна ситуація – обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності»* [31]. Тобто екстремальні, надзвичайні ситуації мають юридичне поле, а тому на законодавчому рівні існує певна відповідальність за їх спричинення.

Надзвичайні ситуації класифікують залежно від галузі та об'ємів гіпотетичних наслідків. Так, за галузевою ознакою виокремлюють надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, антиконституційного спрямування та військового характеру.

Небезпечними є надзвичайні ситуації техногенного характеру, котрі виникають унаслідок транспортних аварій, катастроф, пожеж, неспровокованих вибухів чи їх загроза, аварій з викидом небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин [69, с. 458].

Окрім цього, є ще надзвичайні ситуації природного характеру, котрі є результатом небезпечних геологічних, метеорологічних, гідрологічних, морських та прісноводних явищ, деградації ґрунтів чи надр, природних пожеж, інфекційних захворювань людей [69, с. 458].

Ще одним різновидом надзвичайних ситуацій є ситуації антиконституційного спрямування: здійснення або реальна загроза терористичного акту, викрадення (спроба викрадення) чи знищення суден, встановлення вибухових пристроїв у громадських місцях, викрадення зброї, виявлення застарілих боєприпасів [69, с. 458].

Виокремлюють надзвичайні ситуації військового характеру – це ситуації, пов'язані з наслідками застосування зброї масового ураження або звичайних засобів ураження, радіоактивних і токсичних речовин, вибухівки, сильнодіючих отруйних речовин [69, с. 458].

Залежно від територіального поширення, обсягів, заподіяних або очікуваних економічних збитків, кількості людей, які загинули, розрізняють чотири рівні надзвичайних ситуацій – загальнодержавний, регіональний, місцевий та об'єктовий. Отже, *«надзвичайна ситуація загальнодержавного рівня – це надзвичайна ситуація, яка розвивається на території двох та більше областей. Надзвичайна ситуація регіонального рівня – це надзвичайна ситуація, яка розвивається на території двох або більше адміністративних районів. Надзвичайна ситуація місцевого рівня – це надзвичайна ситуація, яка виходить за межі потенційно-небезпечного об'єкта, загрожує поширенням самої ситуації або її вторинних наслідків на довкілля, сусідні населені пункти. Надзвичайна ситуація об'єктового рівня – це надзвичайна ситуація, яка не підпадає під зазначені вище визначення, тобто така, що розгортається на території об'єкта або на самому об'єкті, її наслідки не виходять за межі об'єкта або його санітарно-захисної зони»* [69, с. 457].

Таким чином, аналітичний огляд словників, статей, психологічної літератури дав можливість зробити висновок, що існує значна кількість різноманітних тлумачень поняття «екстремальні умови та ситуації»,

представлено багато класифікацій екстремальних умов зовнішнього середовища, причин виникнення надзвичайних ситуацій.

Результати аналітичного огляду необхідної літератури дали можливість сформулювати сутність екстремальної ситуації, яку варто розглядати як складне явище в життєдіяльності людства, що вимагає неабиякого напруження фізичних сил, емоцій, несе загрозу людині та людству, а також вимагає негайної мобілізації усіх прихованих зусиль та здібностей людини.

Екстремальна ситуація – це перевірка людини на вміння швидко зорієнтуватися і дати не тільки собі раду, а й своїм близьким та рідним.

Висновки до першого розділу

Аналітичний огляд праць філософів, психологів, літературознавців дав можливість визначити теоретичне підґрунтя дослідження.

З'ясовано, що творчість М. Дочинця має значний жанровий діапазон. У центрі зображення його творів – людина. Письменник представляє життя людей, що знайшли сили вижити в екстремальних умовах різного характеру. М. Дочинець розраховує на вдумливого читача, котрий обізнаний у всіх сферах життя, готовий тримати удари долі. Автор віддає перевагу жанру роману, який за змістом є пригодницький. Головні персонажі таких романів мають сильний характер. Під характером у роботі будемо розуміти: *«певний художній образ людини, в якому індивідуальні риси, стійкі психічні властивості, особливі риси поведінки її відтворені багатогранно засобами художнього слова»* [37, с. 455].

Помічено, що під національним характером розуміють *«образ з чіткими етноментальними рисами, історичною пам'яттю, з певними моральними цінностями, які сформувалися під впливом економічного і культурного розвитку народу, залежно від території, мови, звичаїв та традицій, побуту»* [47, с. 244].

Оскільки головний персонаж романів М. Дочинця – екстремал, то в роботі з'ясовано сутність екстремальних ситуацій, їх різновиди, вплив на становлення характеру людини. Щодо тлумачення екстремальних ситуацій, то основним

обираємо таке: *«це складні, що сприймаються й оцінюються як напружені чи небезпечні, несприятливі для життєдіяльності, внаслідок яких виникає підвищений ризик, загроза для життя людини, і що вимагають мобілізації прихованих здібностей та можливостей людини»* [2, с. 71].

Уважаємо, що для багатогранного аналізу роману М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» доречним буде розгляд таких видів екстремальних ситуацій: надзвичайні ситуації природного характеру і ситуації суспільно-політичного характеру.

Обов'язково звертаємо увагу на умови екстремальних ситуацій, зокрема на фізичні або кліматичні (холод, спека тощо), фізіологічні (хвороби, поранення), ергономічні (праця в ночі), надзвичайні обставини (небезпека для життя чи здоров'я), психологічні (раптовість, дефіцит часу та інформації, напружені стосунки в колективі) та з'ясовуємо їхній вплив на риси характеру головного персонажа, на стійкість духу, а також на швидкість орієнтації та винахідливість, що свідчать про унікальність указаного головного персонажа.

Аналізуючи характер головного героя в умовах екстремальної ситуації, особливу увагу приділяємо тому, як саме він залучає свої генетично адаптаційні здібності до виживання в надзвичайних ситуаціях.

РОЗДІЛ 2

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ШЛЯХІВ ТА СПОСОБІВ ПОДОЛАННЯ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ У РОМАНІ М. ДОЧИНЦЯ «ВІЧНИК. СПОВІДЬ НА ПЕРЕВАЛІ ДУХУ»

2. 1. Рушійні чинники екстремальних ситуацій у романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»

Перша екстремальна ситуація, у яку потрапляє головний персонаж Вічник – це ситуація пов’язана з війною. Свої спогади головний герой описує так: *«Ми й на правду випозірували, як свині, – немиті три дні, оброслі, в корості болота, голодні й причмелені позавчорашинім, зо смертною журою в очах»; «як стріляли по нас і кулі трьопали з сукна криваве клоччя. Як клали нас на місці трупом. Як оточили і били прикладами в твар, а потім чоботами троцили голови... Як силували колінкувати і пускали в рот струмені сечі... Як заганяли нас багнетами у крижану Тису і казали пливти. А другі з того боку стріляли по воді, і кулі плямкали, як коли дощ цяпає на плесо... Як декотрим пороли черева і прибивали до верби кишки, а ззаду шуськали ножами, щоб караник намотував свої кишки на дерево...»* [26, с. 7], тобто автор максимально передав психологічний стан напруги людини, що не тільки стала свідком, а учасником воєнних дій, жахливих знущань, які закінчувалися позбавленням життя. Це все, по суті, вплинуло на емоційний стан Вічника, що не лише не звик, а й був не підготовлений до страшного горнила війни.

Не менш страхітливою виявилася ситуація зустрічі людини з диким звіром – ведмедем: *«Прохопився я від теплого повіу в лице. Розтулив очі і увидів інші очі – як дві великі сливи. А під ними – мокра зморщена рийка. Ведмідь! Він скривив морду, як чоловік до плачу, і хрипко заревів. Я зірвався на ноги й перелетів через пень, помагаючи собі здоровою рукою. Страх, як вітер, гнав мене в плечі. Серце гупало десь аж під черевом. Оббігав колоди, перескакував вирви і поточини, пружиною виханувався з ярків. А ззаду насідало звірине хурчання. Закралася*

гадка, що він не доганяє мене, а просто жене. Раз у раз спочиває, потираючи лапами голову. Ніби й мені дає перевести дих...» [26, с. 11]. У цій ситуації велику роль відіграв страх, адже саме він стимулював головного персонажа діяти. Страх став потужним двигуном, що запустив і мобілізував усі сили людини. З допомогою дієслів письменник передає швидкість реакції людини в умовах загрози її життя.

Отже, бачимо, що письменник дуже чітко передав психологічний стан головного персонажа в умовах надзвичайної ситуації. Окрім цього, можна зробити висновок, що страх за життя надав сил і допоміг Вічнику врятуватися, не зважаючи на тяжкі поранення, отримані нещодавно на війні.

Наступною небезпечною ситуацією, у яку потрапив Вічник, була природна екстремальна ситуація – перебування в холоді та відсутність будь-якої їжі. Головний персонаж описує, як тяжко він добував вогонь, як допомогли йому згадки про те, коли це робив дід Гафич у дитинстві. Це свідчить про те, що у складні моменти свого життя людина може акумулювати свою генетичну пам'ять і пригадати важливі та життєво значущі дії аби врятувати своє життя. Саме добра пам'ять та спостережливість в дитинстві дозволили Вічнику видобути вогонь та знайти собі у лісі бодай якісь харчі.

Щоб краще зігрітися, Вічник руками обхоплював плечі і занурював лице у груди, як дитинча в материнській утробі. Цікаво зображено емоційний стан головного персонажа, коли після великої кількості спроб все ж таки вдалося розпалити вогонь та як запах паленого листя здавався йому найсолодшим у світі. У цій екстремальній ситуації досвід і знання стали фундаментом для її позитивного вирішення. Головний персонаж реанімував свої знання, швидко зорієнтувався, а тому зміг дати собі раду.

Не менш важливу роль відіграє людська інтуїція в умовах екстремальної ситуації. Інколи відчуття голоду здатне затьмарити мисленнєвий процес. У стані голоду Вічник спробував відтермінувати відчуття голоду завдяки молоденьким ялиновим пагонам. А далі вже почався процес справжнього полювання на те, що українці не споживають в їжу: *«... надибав ропуху з жовтою зізвдою на грудині,*

з ліщини я виламав рогачку і підступив до жаби...; щоб обдурити голод жував смерекову смолу... визбирував слимаків та жарив їх...; потім почалася гонитва за ящірками. Я кидався на них, як лисиця, розгрібав руками листя, розкустрував нори. М'ясо ящірок не було таким ставним, як слимака, але сіль його здобрювала...; у час спочинку я сидів коло мурашника з наслиненим прутиком. Мурахи залишали на ньому свою кислоту. Злизував її – і в голові аж світліло від кусючої терпкості. Запивав свої страви березовим і кленовими соками» [26, с. 29–30]. Тобто обізнаність, наполегливість, сміливість, терпіння і навіть впертість не дали головному персонажу померти від голоду, і пізніше він звик до такої лісової трапези. Спостережливість, винахідливість в умовах екстремальної ситуації спрацювали дуже швидко.

Наступною надзвичайною ситуацією, у яку потрапляє головний персонаж, є фізіологічна екстремальна ситуація – смертельна втома через відсутність здорової їжі та перебування в лісі тривалий час без жодної людини. Вічник описує, як поступово він втрачає не тільки сили, а й піднесений дух. Причому занепад душевних сил відбувається поступово, а найкраще відчуває це фізіологія. Тіло його стає холодним, він не відчуває теплоти серця, втома огортає все тіло. Людина стає байдужою до всього навколо, наче камінь він пролежав декілька днів.

Тут автор передає стан психофізіологічного виснаження людини, яке дуже часто трапляється в результаті ізолюваності людини від соціуму. А ще вплив глютонічних (голодних) марень на свідомість людини, що руйнують її психіку, виснажують не тільки фізично, а й морально. Стан пережитого голоду, як відомо, змінює принципи життя людини в подальшому. У такому стані людина може остаточно зневіритися та втратити будь-який інтерес до життя. І тільки контрольований процес осмислення, оцінення реальної дійсності дозволив не втратити здоровий глузд.

Моторошним та непередбачуваним був випадок, коли тіло головного персонажа обвила змія: *«Лиш-но засолодився першою дрімотою, як щось обпекло мені плече. Вхопився рукою – слизька ужовка зохолодила пальці. Змія! Я*

держав її у стиснутому кулаці – очі в очі. Аспідні чорні цятки ненависно сміялися, знаючи, що мене чекає. Я не розтроцив гадину об камінь, я погладив її, лизнув лускату голівку і випустив за двері» [26, с. 57]. У цій ситуації Вічник вчинив як дитина природи. Він не нервував, а спокійно і врівноважено вчинив зі змією. Це вказує на вміння головного персонажа оволодіти своїми емоціями і проконтролювати відчуття страху.

Вічник дуже швидко, не гаючи часу, почав діяти, досить детально описав, що потрібно робити, щоб не померти, коли вкусила змія, більше того, видно, що він добре знався на лікарських травах: *«Силився дотягнути рот до ранки, аби виссати трутизну, але з того нічого не виходило. Тоді я застромив у жаровиння свій солдатський ніж, а сам кинувся в хащу шукати ломиніс – траву, яку жують собаки, коли їх прижалить змія. Травицю знайшов, набив нею рот, натер укушене місце. Напалений добіла ніж я загнав у дерево і притис до нього плече. Зашкварчало, запекло аж до кости, до нігтів. Я боявся, що не потрапи́ф у саму ранку, тиснувся до клинка ще й ще раз. Доки не остудив тілом зілізо й не впав, зломлений болем»* [26, с. 57]. Цей опис може слугувати своєрідною інструкцією на основі життєвого досвіду щодо надання необхідної допомоги при укусі змії. Усі дії та рухи потерпілого чітко контрольовані та збалансовані.

Окрім природних екстремальних ситуацій, головний персонаж потрапляв і в ті, які виникали під дією і впливом людини. Це, насамперед, арешт та перебування в судовій темниці. Вічник передав атмосферу того огидного місця під назвою Закля (заклята місцина, *«куди завозили конокрадів, опришків, і тих, хто переступав віру, тут же, на вулиці, їх вішали на конопляному мотуззі»* [26, с. 102], влучно описав умови, в яких проживали арештанти, і навіть запах, що допомагає краще уявити це страшне місце, де панував *«кисло-нудний душок»* та *«...запах душевної агонії»* [26, с. 102]. Саме те, що головний персонаж хворобливо реагував на «студені» тіла співкамерників, і рятувало його від божевілля. У цій ситуації Вічник не втратив здоровий глузд, не занудьгував і не впав у відчай, а максимально акумулював свою силу волі.

Ще одним небезпечним для життя випадком виявився неочікуваний напад чабана, після чого Вічник ледь не помер. Ситуація нападу чабана з топірцем є також екстремальною, оскільки головний персонаж виявився беззахисним та обеззброєним. Але знову вміння миттєво орієнтуватися допомогли йому захиститися від нападника, якого він ще зумів завдяки палиці нейтралізував чабана. Отже, ця ситуація показує, що вміння не розгубитися та вчасно зорієнтуватися дуже важливі у стані екстремальної ситуації.

Якщо в попередній екстремальній ситуації зустрічі з ведмедем головний персонаж просто втікав, то під час зустрічі з риссю він чітко та впевнено діяв, що свідчить про набутий досвід зустрічі з диким звіром. Вічник одразу скористався ножом зорієнтувався на місцевості, де розвів багаття. Під тягарем гігантської рисі він знайшов сили дійти вогнища та скинув туди звірину. І знову Вічник не розгубився, а дуже швидко використав холодну зброю, аби врятувати своє життя. Проте, очевидно, цього було замало. Навіть у стані часткової втрати свідомості під тягарем тіла рисі, він акумулював усі сили, щоб знову врятувати своє життя.

Досвід життя в лісі, мудрість та кмітливість розвинули у Вічника здатність добре орієнтуватися в лікарських травах, розумітися на їхніх лікувальних функціях. Він знався на загоювальній функції листків подорожника, добре знав про лікувальні властивості сушениці болотної. Його рекомендації та поради щодо лікарських трав – це цінний матеріал для читача.

Після цього Вічник став більш обережним, зрозумів, що порушив правила лісу, порушив володіння звіра і потривожив його. Відтепер він не чинив шкоди ніякому звіру, комасі, птиці та рослині, змінив спосіб розведення вогню у лісі, адже зрозумів, що ліс – це не лише його дім, а й дім всього живого, що перебуває в ньому.

Кожна екстремальна ситуація змінювала характер головного персонажа. Особливо це дуже добре помітно під час Другої світової війни, а саме боротьби проти мадяр за Карпатську Україну. Головний персонаж знову став учасником воєнних дій, але вже був підготовлений, морально стійкіший та сильніший: *«І ми вставали, не боячись свисту куль. І билися ми, як леви. Пазурами, зубами, іскрами*

ненависті з очей. І вмирили, як лицарі, бо не встигали набратися страху. Земля нас тяжко відпускала, зате легко приймали небеса» [26, с. 178].

Наступною екстремальною ситуацією, у яку потрапив головний персонаж, стала природна небезпека, коли величезне дерево впало йому на плече. У цій ситуації привертає увагу той факт, що Вічник саме прислухався до свого тіла аби самотужки з'ясувати рівень загрози життю. Уміння відчувати свій організм дали йому можливість реально оцінити свій стан.

Отже, ця ситуація розкриває життєвий потенціал Вічника, котрий за часи самотності дуже добре вивчив свій організм, навчився відчувати та оволодівати своїм тілом, а тому міг надати собі самотужки будь-яку допомогу. Це вершина людського знання про свій організм, коли людина може дати сама собі раду, то вона здатна допомогти іншим. Усе це сприяло тому, що Вічник у майбутньому став дуже відомим знахарем. А здобутті ним життєві знання були спрямовані на добро не тільки собі, а й оточуючим його людям.

Ще складнішими виявилися умови його перебування в ужгородській тюрмі, а потім шлях виснажливої поїздки спочатку потягом до Колими, а потім на баржі. І під час цієї жахливої мандрівки головний персонаж знову потрапив у складні екстремальні ситуації.

М. Дочинець для багатогранної передачі місць, у яких перебував його головний персонаж залучив зорові образи, а також запахові, що максимально розвивають уяву реципієнта: *«Згадую залізну підлогу ужгородської тюрми, що провоняла сечею і засохлою кров'ю» [26, с. 208–210].* Спогади пережитого свідчать про те, що пам'ять добре закарбувала складні та вразливі моменти життя.

Страхітливим було видовище, коли в'язні, намагаючись вижити на Колимі, аби не померти з голоду, споживали зовсім не їстівні речі. Це також дуже жахлива екстремальна ситуація, в яку потрапила людина. Ув'язнені на Колимі їли усе живе: собак, мишей. Від споглядання такої картини людина здатна втратити здоровий глузд. Але Вічник добре розумів, що він має вижити аби стати сильнішим. Усе, що людину не вбиває, то робить її сильнішою.

У цьому випадку головний персонаж уже був досвідчений і підготовлений, адже мав «уроки тваринного виживання», які пройшов у Чорному лісі. Там він навчився їсти все живе, що йшло під руки й ноги. Він розповідає про рецепт «тайгового борщу», котрий варився на всьому тому, що рухається. Він навчився варити чай з кедрової кори. Лише досвід виживання наодинці в лісі та емоційна стійкість допомогли залишитися живим головному персонажу в новому місці, не втративши при цьому ознаки людини. Окрім того, головний персонаж не очерствів душею.

Витримати неймовірні фізіологічні знуцання над ув'язненими – це, по суті, також був один із способів загартування людського єства. Удари чобіт по голові Вічник зносив мужньо і навіть виробив тактику «слимака», занурюючи свою голову максимально в плечі. У такий спосіб він рятував себе від сили ударів. А потім після страшних фізіологічних тортур, йшов у забій працювати за пайку. Такий стиль життя та нелюдські умови не зламали силу духу Вічника. Найважче було працювати в золотій копальні, де в'язні – уже знесилені інваліди – намивали золото вручну, а потім добуте важили й отримували за це шістсот грамів хліба.

Перебуваючи на Колімі, Вічник описав психологію ув'язнених та їх поведінку. А ще акцентував увагу на тому, як саме тяжка праця і нестерпні умови впливають на психіку людей, а життя з часом втрачає будь-яку цінність: *«Робота вбивала, голод ламав волю, відбирав розум. Вони весь час за щось билися. Голодні не мають сил, зате мають агресію. І живуть за законом тайги: краще вкрати, ніж попросити»* [26, с. 215]. Отже, письменник акцентує увагу реципієнта на тому, що життя у лісі було набагато людянішим, а ніж життя у таборах Коліми. Людина у ставленні до іншої людини була гірша за звіра. І, на жаль, люди саме в таких екстремальних умовах втрачали усе людське.

Тому наступною екстремальною ситуацією, у яку потрапив головний персонаж, була втеча з тюрми. Вічник дав кілька порад, що допоможуть втікачам вижити в далеких походах. Він не брав ніяких зайвих речей, щоб руки були вільними і могли зігріватися. Він радить тримати постійним ритм ходьби, не

спати на голій землі, спати тільки на спині. Як бачимо, у цій ситуації йому допоміг досвід проживання в лісі. Він порівняв умови життя у рідному карпатському лісі з заполярною тайгою, де він: *«...легко добував бурундуків, мишей-полівок, кедрівок, білок, зайців. Ліпив з розтертого оленячого моху коржі. Грибів і ягід була тьма-тямуца»* [26, с. 218]. Головний персонаж не лише знав, що поїсти, аби вижити, а й добре орієнтувався на місцевості без компасу та карти, бо він орієнтувався за зірками та польотами птахів, а висоту гори вимірював волосиною, котру прикладав до кінчика носа. Ось цей опис життєвого досвіду є дуже цінним для осмислення сутності того, настільки людина може бути зібраною та уважною до життя, коли мова йде про її життя.

Таким чином, аспектний аналіз низки екстремальних ситуацій, у які потрапляв головний персонаж роману «Вічник. Сповідь на перевалі духу» М. Дочинця дав змогу визначити причини, мотиви та наслідки пережитих людиною екстремальних ситуацій.

Усі вони (природні та людські) максимально акумулюють життєві сили людини, реанімують пам'ять, загартовують. Потужним чинником виживання в умовах екстремальної ситуації є страх. З погляду психології страх *«емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної або уявної небезпеки»* [68, с. 509]. Саме страх допомагав головному персонажу діяти, рухатися. А вже подібні екстремальні ситуації сформували в головного персонажа життєвий досвід. Головне в будь-якій екстремальній ситуації – це діяти, шукати способи і шляхи виходу або ж подолання складних умов. Не менш важливим чинником у вирішенні екстремальних ситуацій були знання й інтуїція. У психологічній думці інтуїцію розглядають як *«чуття, проникливість, безпосереднє збагнення істини без логічної підстави, засноване на попередньому досвіді»* [68, с. 190]. Добра пам'ять, уміння пригадати якісь важливі факти сприяли тому, що головний персонаж достойно вийшов із надзвичайної ситуації. Аналіз екстремальних ситуацій, що презентував письменник у романі показав, що не так жахливі ті ситуації, які мають природній характер, як ті, що були створенні самою

людиною. Головному персонажу було простіше вижити в лісі, аніж серед людей. Людський фактор дуже часто спричиняв більше шкоди, ніж сама природа.

Головний герой добре орієнтувався та моментально сконцентрувався для вирішення екстремальної ситуації. А от серед людей, які свідомо чи підсвідомо створювали надзвичайні умови, йому не вистачало ані фізичних, ані психологічних сил аби діяти безпечно у тій чи тій екстремальній ситуації.

Екстремальні ситуації, створені людиною, Вічнику було складніше подолати, а ніж природні. Він комфортніше почував себе серед природи, а тому не боявся нічого. Вічник знав як діяти, що робити, як зарадити собі.

2.2. Вплив наслідків екстремальної ситуації на характер головного персонажа в романі М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»

Перша екстремальна ситуація, у яку потрапляє головний персонаж Вічник – це війна проти мадьяр за Карпатську Україну. Під страхом смерті в героя народжується жага до життя, дивлячись на гусей-лебедів, що пролітали над ним, він з ностальгією згадує дитинство та юнацтво: *«Над нами рівним шором летіли дикі гуси-лебеді. Вертали на свої розвітрені гнізда. Бо лише тут їм добре. І нам тут було добре. Тут проминуло солодке дівцтво і пройшло неспокійне легінство. Нам кортіло любити дівчат, але випало пізнати коротку, як березнева днина, любов до Вкраїни, до її малого Карпатського терену, в який вона зараз пускала своє калинове коріння. В промерзлий глиняний тужавик. Нам було добре жити тут»* [26, с. 8]. Тобто, бачимо, що у цій екстремальній ситуації у Вічника проявився справжній патріотизм та любов до батьківщини – до Карпатської України. Вічник навіть звертається до неї: *«Чуєш, Карпатська Україно, не суди нас, слабих і невмілих. Ми ще не знали як жити, а вже musiли вмирати за тебе... Головне, що ми впали на свою землю, очима до свого неба. І нікуди й ніколи ми звідси не рушимо. Бо лежимо тут не кістьми, а серцем. Бо ліпше своє лико, ніж чужий ремінь»* [26, с. 8]. Автор не випадково акцентує увагу на займеннику «свій», використавши його кілька разів та виділивши курсивом.

Окрім цього, уже в першій надзвичайній ситуації в головного персонажа починає формуватися сміливість та вміння побороти страх. Сотник Скобала став для Вічника вчителем, що не лише допоміг йому втекти, а й навчив вірити в себе, незважаючи ні на що.

Довготривале проживання в лісі розвинуло у Вічника спостережливість та уважність. Наприклад, щоб не загубитися та повернутися назад він робив відмітки на корі дерев, за якою ще й визначав напрямок руху; побачивши сліди дрібних копит, зрозумів, що то дикі кози, які перебували під скелею, тому що там була сіль: *«Я підійшов ближче, лизнув кристалистий камінь і до мене все дійшло. Сіль – от що притягувало кіз! Ножем відколов кілька грудок і вже мав трофей на спожиток»* [26, с. 25]. Перебування наодинці в лісі зароджує у Вічника почуття вдячності природі: *«У сьому лісі нігде не звучала сокира, нога людська не топтала тут ряст. Бо кому сюди закортить злізти, та й нащо? Сюди можна лише впасти і чудом залишитися живим, як се сталося зі мною. То хіба се не варто подяки? Я став на коліна й помолився»* [26, с. 25].

Ще однією екстремальною ситуацією, що вплинула на формування характеру головного персонажа, стала фізіологічна, а точніше психофізіологічне виснаження через відсутність їжі, води та перебування на самоті в лісі. Спочатку головний персонаж постає перед читачем зневіреним, втомленим майже до смерті, але потім у нього зароджується не лише жага до життя, а й співчуття та чуйність до природи, до малого деревця.

Автор вдало проводить паралель, ніби порівнюючи деревце, що зламалося під вагою ворона, який сів на нього, та Вічника, що був зломлений, як фізично так і духовно: *«Під вагою птиці деревце хруснуло і зломлося. Щось того менту хруснуло і в мені. Якийсь жаль піднявся зі споду серця і підпер голосницю. Жаль не до себе, майже струнілого в сій кам'яній норі, – жаль до горопашної деревинки, що ледве держалася корінцем тверді, проте всіма жилами тяглася до неба, і вітерко весело бавився з нею. І зараз ся воля до життя була зламана злим птахом-провісником, що прийшов на мою тризну. Не знаю, як я ожив, як потягся до того граба-калічки: видирав з голови волосся і перев'язував, кріпив*

надламаний стовпець. Я хотів, щоб деревце жило. Я й сам тепер хотів жити» [26, с. 38].

Кмітливість і навіть креативність проявилися в головного персонажа під час ловлі риби. Він обдумував багато різних способів для того, щоб піймати поживу: спробував ловити рибу руками, думав про глушіння її каменем об камінь, хотів змайструвати вудку, навіть ловив рибу нагостреною палицею. Але найефективнішим і найбільш вдалим стало спорудження греблі з каміння та сплетіння сітки з кори липи. Тут Вічник виявив працелюбство і неабияке терпіння, адже на виконання цієї ідеї йому треба було попрацювати більше 3 днів: *«Ремесло так захопило мене, що я забув і за голод, і за сон. За два дні сплів чималу сіть, яку ув'язав у коритце, схоже на діточу колисанку... Камінець до камінця, тріска до тріски – напластав я коло брили греблю, я якої вода весело чопоніла прямо в мою плетінку»* [26, с. 43]. Чітко помітно, що у Вічника формується така риса характеру, як передбачливість азаощадливість. Він обдумує те, чим буде харчуватися пізніше, якщо зникне риба, тому вирішує заготовляти її на «чорний день» – засушувати і в'ялити. А ще вміння утриматися від надмірного споживання їжі вказує на силу волі Вічника.

Через деякий час проживання в лісі наодинці Вічник набирається досвіду, стає розумнішим, мудрішим, навчається взаємодіяти з природою і виживати в тяжких умовах: *«Я навчився запікати гусінь, червів, трав'яних коників, личинок жукив, яких повно під корою палих дерев. Мерзкі вони лише на око, зате спечені і підсолені – смакота нечувана. І довго тримають ситість. Вигадав собі навіть хлібець. З молодих липок і клеників стругав з-під кори тоненькі липкі пасмуги, варив їх і смажив, а затим перетирав на муку. До неї замішував пташині яєчка, товчених мурах і горішки з шишок. Виходили коржики з долоньку, які я запікав у попелі на черіні»* [26, с. 52–53]. Лише терпіння, витримка і працелюбство допомогли головному персонажу навіть побудувати собі житло, не маючи спеціальних матеріалів та інструментів.

Після укусу змії Вічник переглянув свої життєві позиції, адже він чітко усвідомив, що живучи серед живих істот треба підпорядковуватися законам

живого. Тобто головний персонаж зрозумів, що людина не вище природи, що, беручи щось у неї, – ти маєш спочатку просити, а не брати, а потім вдячно приймати.

Розуміння важливості рідної домівки, уміння цінувати те, що маєш, та задовольнятися малим – ось що сформувалося у Вічника після низки пережитих екстремальних ситуацій: *«Господи, як мало чоловіку треба, і як багато Ти даєш! Тепер я мав своє дімівство. І не міг йому не нарадуватися. Дім для людини – більше, ніж дім. Се той царинок, де людина лишається людиною. Се – осереддя людства. І куди б нас не водили мандри, то все не справдешнє. Пуповина наша в батьківському домі, а серце – під дахом, який ми поклали собі під небом»* [26, с. 77]. Вічник навчився працювати з задоволенням, робота рятувала його від смутку та відчаю: *«Ся робота не неволить мене, а звільняє від темряви відчаю. Втомлюючи, вона кріпить мене. Стікаючи потом із чола, змиває прокляття, накреслене там. Копавши землю, не в землю заглиблююся я, а в себе. Бо коли ти завзято працюєш, то єднаєшся з собою, з природою, з Богом. А коли робиш щось із любов'ю, наповнюєш те диханням своєї душі... Я вчився робити все з радістю, з охотою»* [26, с. 87]. Завдяки праці в головного персонажа формувалася витримка, терпіння та сила духу: *«Черета виснажливих днів і ночей тяглася безкінечно. Я й сам був натягнутий, як струна. Але не впав у силі, здобувся на друге і третє дихання»* [26, с. 87].

Після нападу рисі Вічник став обережнішим, обачнішим та більше не шкодив ні звірам, ні птахам, ні рослинам: *«Нори обходив, гнізда переносив, застеляв мурашники, аби не бризнула на них іскра. Не порушував грибниць і ягідників, бо се була моя завтрашня кормиґа... Змів я спосіб палів. Аби не хвилювати широким наступом лісову населеність, проганяючи її з насиджених місць, я рішив протинати ліс смугами-променями. Ті просіки мали пустити в нетрі свіжий люфт, а мені служити дорогою»* [26, с. 133]. У такий спосіб М. Дочинець показав, які наслідки може мати пережита екстремальна ситуація.

Більше того, головний персонаж дуже добре вивчив своє тіло, спочатку знав, як лікувати себе, а пізніше почав допомагати людям. Тобто досвід,

спостереження за природою і за своїм організмом зробили його знахарем: *«Аптекаря цікавило, як і що я виджу. А я напrawdę не міг пояснити. Тоді він повів мене в лічницю, де за головного доктора був його приятель. Вони виводили мені на обзир одного за одним недужих. У сього набубнявіла печінка, – казав я. У другого: серце тріпоче, як заячий хвіст. У третього гниє сліпа кишка. Четвертий надірвав килу...»* [26, с. 147].

Під час війни Вічник лікував людей, допомагав їм, виявивши чуйність, альтруїзм та працелюбство: *«Пристав у горах до лісорубної артілі. Рук по війні не вистачало, то й не дуже приглядалися кого беруть. А я з сокирою давно парувався. Рубав тут ліс, дерево тесав. День при дні в роботі, а випадала хвилька продику – помагав хворим»* [26, с. 202].

Величезне терпіння, силу духу, відважність і нескореність показав головний персонаж, перебуваючи на Колимі у в'язниці. Саме тут Вічник постав перед читачем досвідченим, мудрим та вже безстрашним, який не корився законам, не був підвладний ні голоду, ні холоду, ні катуванням: *«Та я знову відмовлявся працювати і мене знову замикали в скалу. Другий місяць, третій... Я став безтілесною, безгомінною тінню. Я прийняв се і не ремствував, і більше нічого не жадав. Я їв свій хліб і пив свою воду. Беріг сили. І не вмирав. По якомусь часі начальство шукало спосіб спекатися мене, переводило на вольфрамовий, олов'яний, молібденовий рудники. Але там усе повторялося, колесо переверталось на другий бік. Я сповідував «отказ». Про мене заговорили і зеки, і обслуга»* [26, с. 212]. У в'язниці головний персонаж зрозумів, наскільки тяжка підневільна праця і як неволя знищує людину, тому після цієї екстремальної ситуації у Вічника сформувалася нова риса характеру – волелюбність: *«Хоч би що там, а підневільна праця була нестерпною. Паралізувала волю. Мої очі заздро хапалися за низьке хмаровиння, що вільно пливло собі над убогими сопками. Людина, як і звір, народжується вільною, з потребою простору, з прагненням жити по своєму. Тут сього позбавляли, нищили людське в людині»* [26, с. 216].

Головний персонаж стверджував: *«Я не згадував, як інші зеки, колишнє життя. Не ділив його на минуле й теперішнє. На ліше й гірше. Воно в мене одне і цільне, раз дане Богом і надихане Ним у radoцax і юдолі»* [26, с. 219].

Він добре усвідомив: *«Найбільшу цінність, яку я здобув за життя, се – свобода. Внутрішня свобода. Звільнення від страху, від забобону, марних клопотів, облудних пристрастей, людських обмов. Що посієш, те й пожнеш. А зерна для посіву добираємо щодня. І коли сіємо в душі своїй світлі і добрі думки – вони проростають бажаним жнивом»* [26, с. 272]. Тобто Вічник після величезної кількості пережитих небезпечних ситуацій, після перебування на крок до смерті зміг не перестати любити й цінувати життя, задовольнятися простими речами і не скаржитися ні на що.

Отже, можна прослідкувати еволюцію характеру головного персонажа впродовж розвитку сюжету роману. Адже досвід, мудрість, кмітливість, сміливість, спостережливість та відважність – це ті риси характеру, що виявилися лише внаслідок пережитих екстремальних ситуацій.

Усі наведені вище риси дають підстави виснувати про те, що письменник художньо змодельовав людину з сильним характером і вольовою вдачею.

Попри усі життєві випробування головний персонаж розвинув такі позитивні риси свого характеру, як: доброта, милосердя, співчуття, альтруїзм. Це свідчить про те, що екстремальні умови зміцнили його характер, загартували до майбутнього, яке йому вже видавалося не таким страшним. Він збагатив свій життєвий досвід, сформував чіткі принципи власного буття, організував себе на подальше життя, а не існування у світі жорстких не людських умов.

2. 3. Сюжетотворчі функції екстремальних ситуацій у романі

М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»

Спосіб компоновання подій та їхні властивості суттєво впливають на тип сюжету. О. Галич, В. Назарець та Є. Васильєв поділяють сюжети за ознакою характеру внутрішнього співвідношення і взаємозв'язку подій, компонованих і

реалізованих через їх фабульний перебіг. Літературознавці виокремлюють хронікальні та концентричні сюжети. Для хронікального сюжету характерним є те, що події пов'язані часовим зв'язком. Цей сюжет бере свій початок від описових творів, у яких презентувався щорічний перебіг найважливіших і значущих історичних подій із життя однієї людини або групи людей. Такі сюжети мають характеротворчу функцію. А от сюжети, де події мають причинно-наслідковий зв'язок, належать до концентричних. У таких сюжетах дія сфокусована навколо визначальної події.

Літературознавці поділяють сюжети на традиційні та мандрівні. Мандрівні прийнято розглядати, як такі, що вже є усталеними, а традиційними, або вічними, називають сюжети, які мандрують від покоління до покоління, від однієї літературної доби до іншої (інших), тобто такі, що зберігаються й активно функціонують упродовж значного історичного часу у межах літературного процесу [37, с. 228].

У романі письменник суттєвий акцент зробив на екстремальності подій. Через те, що в сюжеті переважають екстремальні ситуації, вони спричиняють різку зміну нормальних узвичаєних умов життя та діяльності головного персонажа. До всього того автор дуже детально й чітко їх описує, використовуючи прості речення та словосполучення. Чимало письменник навів екстремальних умов, що виникли з об'єктивних причин (напад ведмедя, рисі, укуси змії). Суть і функції таких ситуацій максимально напружити сюжет, заінтригувати реципієнта, сфокусувати його увагу на характері головного персонажа. Зацікавити реципієнта та дати йому можливість прослідкувати за розвитком тих чи тих дій, рішень головного персонажа.

Наприклад, першою екстремальною ситуацією, у яку потрапляє головний персонаж була війна за Карпатську Україну з мадярами. Письменник досить детально описує і місце, де відбувалися події, й учасників війни, і саму боротьбу. На нашу думку, це допомагає розкрити особливості характеру Вічника, а саме сфокусувати увагу на такій рисі, як патріотизм. Уже на початку роману бачимо,

що автор акцентує увагу на тих діях та вчинках головного персонажа, котрі максимально розкривають його характер.

Наступною екстремальною ситуацією став напад ведмедя. М. Дочинець використовує її для того, щоб заінтригувати та зацікавити читача. Для створення емоційної напруги автор використовує окличні речення (*а під ними – мокра зморщена рийка. Ведмідь!*), яскраві порівняння (*очі – як дві великі сливи; він скривив морду, як чоловік до плачу*) та влучні метафори (*серце гупало; страх, як вітер, гнав мене в плечі; ззаду насідало звірине хурчання*). Динамізм формується за допомогою дієслів (*я зірвався на ноги й перелетів через пень; оббігав колоди, перескакував вирви і поточини, пружиною вихапуювався з ярків*).

Перебування в лісі наодинці, відсутність їжі та води, жахливий фізичний стан і втома Вічника створюють напругу в реципієнта і хвилювання за головного персонажа. Письменник описує думки і почуття Вічника, що спонукає читача до роздумів про те, що буде далі у творі, як розвиватиметься сюжет: *«Якась холодна й глуха порожнява поступово виповнювала мене, витісняючи останки теплоти серця. Кудись запропала моя привітна вдача, вивітрився мій піднесений дух. А з сим прийшла якась твердість і сухість у тілі, нехіть зайвого руху, якась аж болюча втома. Смертельна втома. Якогось вечора, засинаючи, я застановив собі завтра не вставати, бо, здавалося, вже й голод так не допікав»* [26, с. 37].

Незвичайність та неординарність дуже вдало створено у випадку, коли головний персонаж шукає собі їжу. Роман можна вважати довідником для людей, які подорожують у безлюдних місцях, адже в ньому автор подає велику кількість порад, чим можна поживитися, щоб не померти, коли відсутня будь-яка їжа. Незвичайним було споживання смерекової смоли, слимаків, жолудів, диких каштанів, і навіть кислоти мурах.

Максимально напружити сюжет, сконцентрувати увагу реципієнта допомагає опис ситуації, коли головного персонажа кусає змія. Письменник настільки вдало описує укуси, спроби Вічника вберегтися від зміїної отрути, що читач ніби переживає це все разом з головним персонажем. Ця екстремальна ситуація є аналогічною до ситуації, коли на Вічника нападає ведмідь, автор так

само використовує окличні називні речення (Змія!), короткі та неповні твердження допомагають краще показати динамізм та дії персонажа: *«В мене було дуже мало часу. Мій час стікав із життям уєдино... Я в'янув, як укошена травина. Я вмирав і чекав знаку...»* [26, с. 57]. Окрім цього, подана ситуація допомагає розкрити такі риси характеру Вічника, як спритність, терпіння, впевненість у своїх діях і навіть силу духу. Зокрема, це можна прослідкувати, коли головний персонаж намагався знешкодити отруту. З допомогою відповідних дієслівних форм письменник надає цьому перепитійному моменту дієвості, а тому вона розвивається дуже стрімко, що також урізноманітнює сюжет та створює певну напругу.

Наступною є екстремальна ситуація, у якій рись нападає на головного персонажа. Поданий випадок лише напружує сюжет, а й зацікавлює реципієнта, адже автор спочатку навіть не вказує, що це чи хто це напав на Вічника (*«Не встиг обернутися, як над головою метнулася пелехата тінь. На плечі щось гупнуло, обпекло. Я вихопив із-за пояса ніж і встромив у живу м'якіну»* [26, с. 129]).

Участь вдруге у війні за Карпатську Україну допомагала змодельовати особливості характеру головного персонажа і прослідкувати зміни, що відбулися в ньому. У поданій ситуації Вічник постає безстрашним, сміливим солдатом, воїном, який не боїться куль, не боїться померти за рідну країну.

Але найбільш напруженою, найбільш екстремальною і непередбачуваною є ситуація, коли головний персонаж перебуває на засланні на Колимі у в'язниці. Спогади Вічника, описи в'язниці, знущань над ув'язненими, потім детальний опис вагону, у якому везли нещасних людей на каторгу викликає співчуття в реципієнта, максимально передає екстремальну ситуацію й атмосферу, у якій перебував головний персонаж.

Далі втеча Вічника з в'язниці додає сюжету дивовижності, небезпеки і загрози, а використовуючи короткі речення (*«погоню за собою вчув другого дня; до неї я теж підготувався; псів збивав з пантелику крутим зіллям; та їх я боявся*

наименше» [26, с. 217]), як і описуючи укус змії чи напад ведмедя, допомагає автору надати динамізму роману.

Отже, проаналізувавши функції екстремальних ситуацій у сюжеті роману, виявили, що вони розширюють простір художнього твору літератури, дають змогу моделювати унікальний характер головного персонажа. Саме наявність екстремальних ситуацій у сюжеті пригодницького роману створює напругу та додає стрімкості розвитку сюжету. Екстремальні ситуації в романі М. Дочинця урізноманітнюють сюжет, надаючи йому динамічності, а елементи ризику додають сюжету незвичайності.

Висновки до другого розділу

Аспектний аналіз екстремальних ситуацій, зокрема, надзвичайні ситуації природного і суспільно-політичного характеру, у які потрапляв головний персонаж роману «Вічник. Сповідь на перевалі духу» М. Дочинця, дав змогу узагальнити та систематизувати чинники і наслідки пережитих ним надзвичайних ситуацій. Нами з'ясовано, що найголовнішим чинником виживання в умовах надзвичайної ситуації є страх, який допомагав головному персонажу йти далі, діяти і не здаватися. На нашу думку, важливим чинником у боротьбі в надзвичайних умовах були знання й інтуїція.

Помічено, що впродовж розвитку сюжету роману можна прослідкувати еволюцію характеру головного персонажа, вплив наслідків екстремальних ситуацій на характер героя. Адже всі пережиті надзвичайні ситуації формували в головного персонажа життєвий досвід, накопичували певні знання, допомагали не лише розкрити особливості характеру, а й сформувати такі риси, як кмітливість, сміливість, спостережливість і відважність.

Виявлено, що основною функцією екстремальних ситуацій у сюжеті роману є його урізноманітнення. Завдяки цьому сюжет набуває особливого та неординарного змісту. А ще екстремальні ситуації розширюють простір

художнього твору, дають змогу моделювати унікальний характер головного персонажа. Письменник для розкриття рис характеру головного персонажа художньо моделював надскладні життєві ситуації, аби акцентувати увагу читача на його вмінні виживати та долати труднощі. Стрімкості сюжету додавали життєві перипетії, екстремальні ситуації, надзвичайні випадки у житті головного персонажа. У такий спосіб у читача виникало відчуття очікування рішення тієї чи тієї ситуації, котрі зміцнювали характер головного персонажу.

Зазначимо, що у такий спосіб М. Дочинцю вдалося художньо змоделювати сильний характер та показати шляхи формування сили людського духу. Усі випробування, які випали на долю Вічника, зміцнили його віру у силу людського духу, загартували до подальшого життя у світі. Головне на чому акцентує свою увагу письменник те, що головний персонаж не озлобився, не опустил рук, не втратив здоровий глузд у стані відчаю. Такого змісту твори в сучасній українській літературі – це справжня енциклопедія життя та гартування людської сили волі. І досвід про те, як навчитися собі скрізь і завжди давати раду, а не впадати в емоційний колапс. Людина, на думку письменника, унікальне створіння, яке інколи й саме не знає про свої можливості, а тому екстремальні ситуації – це спосіб перевірки свого життєвого потенціалу.

Окрім цього, екстремальні ситуації виконують такі важливі сюжетотворчі функції: допомагають максимально напружити сюжет, сконцентрувати увагу реципієнта, заінтригувати й зацікавити читача, урізноманітнюють спосіб моделювання системи подій.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ У СТАРШІЙ ШКОЛІ

3.1. Загальна характеристика уроків позакласного читання у старшій школі

Методику проведення уроків позакласного читання досліджувало багато вчених-методистів, зокрема: Н. Волошина, В. Неділько, В. Острогорський, Є. Пасічник, Б. Степанишин, Г. Токмань та інші.

Т. Бугайко і Ф. Бугайко акцентували увагу на тому, що завдяки урокам позакласного читання виявляються творчі здібності й індивідуальні нахили учнів. Учені рекомендують писати щоденник читача, у якому відмічати прочитаний твір, автора, короткий зміст, цитати та власні думки [7, с. 356–357]. Методисти стверджують, що головну увагу на уроках позакласного читання потрібно приділяти методу творчого читання, включаючи в нього різноманітні прийоми, зокрема усне малювання, створення кіносценаріїв та окремих кінокадрів, написання режисерських коментарів до сцен та епізодів [7, с. 50]. Окрім цього, науковці говорять про використання прийому декламаційного аналізу, що допоможе учням глибше усвідомити зміст твору, і продумати як краще розкрити цей зміст засобами виразного читання: *«прийом декламаційного читання має виховувати не актора-декламатора, а тільки свідомого читача, людину з високими естетичними смаками»* [7, с. 69].

Т. Бугайко і Ф. Бугайко зазначають, що обов'язково уроки позакласного читання повинні корелювати з уроками літератури. Вони регламентуються шкільною програмою: *«класні літературні заняття доповнюються позакласною й позашкільною роботою, яка становить з ними єдину систему літературної освіти і проводиться за чітко наміченим планом»* [7, с. 356].

Сучасні науковці диференціюють різні форми роботи на уроках позакласного читання, а саме: *«літературні гуртки, читацькі конференції,*

літературні диспути, літературні й тематичні вечори, видання шкільних літературних газет, листків, альманахів, журналів, підготовка літературних виставок, відвідування кіно й театру, різноманітні екскурсії, збирання місцевого історико-літературного матеріалу» [7, с. 364].

Н. Волошина стверджує, що на уроках позакласного читання учні знайомляться із творами, рекомендованими програмою, розширено читають твори письменника, які вивчаються за програмою, задля поглибленого засвоєння творчості митця й епохи, у яку жив і творив майстер художнього слова; і вивчають авторів рідного краю [9, с. 121].

Учена вибудувала концепцію літературної освіти, у якій зазначила її провідні принципи та недоліки сучасних уроків літератури: *«Низька ефективність уроку літератури пояснюється перш за все недостатньою увагою до художнього слова, художньої деталі; тим, що не включаються почуття й переживання, недооцінюється емоційно-пізнавальна активність школяра. Уроки літератури повинні бути уроками роздумів, глибоких переживань. Тільки та інформація, яка зігріта почуттями, яка пережита, осмислена учнями, здатна впливати на розвиток особистості» [9, с. 48–56].*

Б. Степанишин твори на уроках позакласного читання поділяє на ті, які *«рекомендовані програмою для самостійного читання; твори за позакласними списками, рекомендованими для читання; твори письменників-представників літератури рідного краю, які входять до складу літературного краєзнавства» [56, с. 222].*

Є. Пасічник зауважує, що метою позакласних уроків української літератури є: *«удосконалення розумових сил учнів, сприяння розвитку здібностей, задоволення духовних потреб, раціональне використання дозвілля учнів» [46, с. 369].* Окрім цього, методист виокремлює три форми роботи позакласних уроків: індивідуальну, гурткову та масову. Існує велика кількість різноманітних гуртків: літературно-творчі, фольклорні, драматичні, краєзнавчі та ін. Гурток охоплює учнів різних класів, що цікавляться певним колом питань. У деяких школах створюються спеціальні шкільні літературні товариства, клуби,

студії, які охоплюють велику кількість учнів. Вони складаються з кількох секцій, що виступають як окремі гуртки [46, с. 369].

Методист пропонує такі види роботи на уроках позакласного читання: ознайомлення з новими творами літератури та виразне прочитання уривків, зі спогадами письменників, прочитання актуальної інформації з літературних газет, ознайомлення з статтями, що містять цікаві відомості з української літератури, перегляд фільмів-екранізацій, створення стін-газет та плакатів, написання та прослуховування доповідей учнів про митців та їх творчість.

Особливістю уроків позакласного читання є те, що на них учитель може багатогранно показати міжпредметні зв'язки з іншими предметами та проводити інтегровані уроки, на яких одна тема розкривається різнобічно, наприклад, з погляду історії та літератури або зв'язок із уроками музики, образотворчого мистецтва чи географії.

Г. Токмань зазначає, що уроки позакласного читання формують читацьку компетентність учнів, що включає в себе три складові:

- освітньо-змістова складова, яка вказує на читацьку ерудицію, знання тексту художнього твору;

- практична складова, що формує вміння не просто інтерпретувати текст, а знаходити у ньому додаткові смисли та сенси, обговорювати їх, демонструвати свої враження від прочитаного;

- ціннісна складова, яка вказує на вміння учнів давати оцінку діям та вчинкам персонажів,

А ще, на нашу думку, уроки позакласного читання містять дуже важливу складову – виховання учнів, збагачення їхнього життєвого досвіду.

О. Кот подає структуру уроків позакласного читання і стверджує, що ці уроки є специфічними. Ці уроки не варто розглядати як уроки вільні. Адже саме завдяки цим урокам у дитини розвиваються читацькі інтереси, естетичні смаки, формується світогляд, розвивається творча уява, відшліфовується вміння працювати з текстом художньої літератури, а значить вчитися відчувати слово.

Помічено, що дітям імпонують уроки позакласного читання, оскільки на них вони мають можливість обговорити цікаві проблеми, виявити свою симпатію чи антипатію до конкретного персонажа. Саме такі уроки об'єднують учнівську аудиторію.

У старшій школі необхідним є розвиток особистісного підходу до літературного твору, індивідуальних естетичних оцінок школярів. Необов'язково постійно пов'язувати уроки позакласного читання із вивченням творів за програмою. Інколи можна вивчати сучасні нові твори літератури або твори, присвячені письменнику-ювіляру, чи твори письменника рідного краю. Окрім цього, уроки позакласного читання у старшій школі повинні розширити знання старшокласників про літературні жанри, головні тропи поетичного мовлення, літературні угруповання та течії.

Методист О. Гончарук ставить такі вимоги до уроків позакласного читання, а саме:

- обґрунтована пропорція творів класики та творів сучасної української літератури;
- урізноманітнення жанрового діапазону творів на уроках позакласного читання;
- вибір цілком обґрунтованих видів роботи на уроці, до яких можуть належати екскурсія, вікторина, семінар;
- використання методики інтегрованих уроків;
- систематичне проведення уроків позакласного читання з метою розвитку умінь учнів працювати з текстом художнього твору.

Отже, уроки позакласного читання перебувають у центрі дослідження методистів, що свідчить про необхідність їхнього постійного удосконалення.

3.2. Технологія організації та проведення уроків позакласного читання за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»

Технологія організації уроків позакласного читання за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» розроблена вперше. Пропонуємо учням у 10 класі такі теми уроків позакласного читання за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»:

- 1) «Сила духу людини в умовах життєвих випробувань»;
- 2) урок-диспут «Вживання в екстремальних умовах (за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»);
- 3) «Як подолати життєві труднощі?»;
- 4) «Світ людини і природи: взаємодія і протидія».

Для прикладу подаємо ось таку розробку уроку позакласного читання у 10 класі:

Тема: Сила духу людини в умовах життєвих випробувань.

Мета: ознайомити учнів із життєвим і творчим шляхом М. Дочинця, розкрити силу та могутність людського духу в екстремальних умовах; розвивати пошуково-дослідницькі та творчі здібності учнів, критичне мислення, вміння аналізувати; виховувати почуття любові та поваги до природи, патріотизм, формувати такі моральні цінності як: силу духу, добро, взаємодопомогу, чесність, цілеспрямованість та безкорисливість.

Обладнання: мультимедійна дошка, презентація учня, портрет М. Дочинця та виставка його книг.

Тип уроку: урок позакласного читання.

Методи та прийоми: слово вчителя, бесіда, «Мікрофон», добір цитат, філософське коментування, презентація, робота в групах, робота зі словниками.

Хід уроку

I. Організаційний момент.

II. Повідомлення теми і мети уроку.

III. Мотивація навчальної діяльності.

Вступне слово вчителя: роман М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» – *«це сповідь великої душі, документ мудрого серця. Це не просто опис виняткової долі незвичайної людини. Це – подарунок долі для того, хто запитує*

себе: Хто я, звідки я, для чого я, і куди я йду? Це письмо допоможе віднайти себе й укріпить у великому Переході з нічого у щось» М. Дочинець.

Чи погоджуєтесь ви з таким коментарем М. Дочинця до свого роману? Висловіть власну думку чому «Вічник. Сповідь на перевалі духу» – це «*сповідь великої душі, документ мудрого серця*».

IV. Сприймання та засвоєння нових знань.

1) Випереджальне завдання: знайомство з біографією та творчістю письменника (підготовлений учень подає коротку презентацію життєвого та творчого шляху М. Дочинця).

2) Робота у трьох групах. Розкриття символіки роману. Перша група розкриває сутність епіграфів до роману: «*Ми приходимо в світ, Стиснувши руки в кулак, Ніби хочемо сказати – все моє! Ми покидаємо світ з відкритими долонями – Нічого я не взяв, Нічого мені не потрібно! Весь я ваш, боги!*» (Гімн Сократа); «*Світ ловив мене, але не впіймав*» (Григорій Сковорода); «*Я – подих у Божому небі. Я – лист у Божому лісі*» (Халіл Жибран). Чому автор дібрав саме ці епіграфи? Чи можна сказати, що вони розкривають ідейний зміст твору?

Друга група розкриває назву твору «Вічник. Сповідь на перевалі духу». Звернення до етимологічних та тлумачних словників, розкриття значення слова «вічник». Роздуми над словами з назви «перевал і дух», чому саме їх дібрав автор? Чи є вони символічними?

Третя група говорить про імена головного героя, адже кожен персонаж твору давав йому різні: автор назвав його Андрієм Вороном та Вічником, сам герой зазначав, що його називали Знахарем, Знатником, Відуном, Босоркуном, Характерником, Вічним Дідом, Тим, що живе в Чорній Хащі, в дитинстві його називали Панчуком, монахи називали його Лазарем, у таборі – Вічником каторги, на каторзі головного героя називали Монахом.

Особливу увагу варто звернути на прізвище Ворон, чому автор на початку книги подає зображення ворона?

3) Характеристика головних персонажів твору, які ілюструють силу духу, жагу до життя та високоморальні цінності (зокрема, це Андрій Ворон, дід Іван, Микола Шугай, пан-аптекарь Джеордже, дід Петро Стойко, монахи та ін.)

Добір цитат, в яких розкривається поведінка людини в умовах життєвих випробувань, її непокірність долі та сильний характер.

4) Переказ та філософське коментування вставної новели про Сократа [26, с. 103–106]. Яку роль вона виконує у романі? Чи допомагає розкрити образ Андрія Ворона?

5) Розкриття символічного образу дідової криниці та «каменю терпіння». (*«Камінь відкрив діду силу терпіння. Дідо копав криницю не тому, що се було легко, а тому, що це було тяжко... Він зрозумів: доки він може терпіти, доти він твердий і непорушний, як камінь... В тяжку годину дід сам ставав тим каменем, каменем терпіння. Ніякі блискавки долі не могли зрушити його й розколоти»* [26, с. 272].

6) Робота з текстом: знаходження та обговорення настанов автора, що виділені курсивом, та головних героїв стосовно того як потрібно жити, як не зламатися у скрутних ситуаціях, як залишатися людиною, що головне у цьому світі. Наприклад, слова Джеордже: *«1. Іди за світлом і сам неси світло. 2. Нічого не бійся. Ніщо і ніхто не може знищити твою безсмертну душу. І тому йди по життю вільно, чесно і спокійно. 3. Навчися радіти кожній подарованій тобі хвилині. Смійся обличчям і душею. 4. Принось радість иншим. Будь людяним. 5. Прощай усе і завжди. Прощай усіх і себе»* [26, с. 163].

Слова Вічника: *«Головне – відкрити для себе Природу і прийняти її в собі. Тоді тіло твоє обмінюватиметься енергією з тілом Природи, а розум черпати від Її розуму»* [26, с. 255], *«Моя мамка навчила мене подяки. Розпочинати й завершувати днину подякою. Все, що стається з нами, – благодать. Се милість Згори. Навіть випробування. Нам ніколи не посилається більше, ніж ми можемо знести. Знаходь у собі сили перейти поле смирення. І прийдеши до тихої води»* [26, с. 15], *«Не марнуй часу, втискайся у нього корисний і радісний труд. Чим більше праці ти ущільниш у своєму житті, чим більше пізнав і відкрив, тим воно*

довше – життя. Тому день нинішній цінує більше, ніж завтрашній. І так щодня. Бо тільки те твоє, що дістав ти нині, в оцю хвилину» [26, с. 168], «Люби життя таким, яким воно є. І воно полюбить тебе таким, яким ти є. І пам'ятай: де б ти не був, ти – дома. Се дуже важне: скрізь чути себе, як дома» [26, с. 51–52].

Слова автора: «Приймай усе що випадає тобі на долю, як хворі приймають ліки. Уздоровлення тіла – сенс тих ліків. Приймай і ти смиренно те, що з тобою стається, навіть найгірше, бо смислом гірких пристрастей є духовне здоров'я і цілісність життя» Не нарікай на нужду, нещастя і невдачі. Се твої краці вчителі» [26, с. 96], «що приймеш, те матимеш, якщо втратиш, матимеш удвічі» [26, с. 186].

7) Знайдіть у тексті три визначні речі, які були важливі для Вічника, щоб прожити «довге і блага» життя (вода, повітря, їжа). Що це означає? Яку роль відіграє Природа у романі? На яких «трьох наріжних каменях» постає життя Андрія Ворона? (Дух, Рух і Слух). Чи згодні ви з тим, що це дійсно важливі потреби кожної людини?

V. Підбиття підсумків уроку.

Мікрофон:

1. Поділіться своїми враженнями від уроку.
2. Чому, на вашу думку, роман М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» потрібно вивчати у школі?
3. Що нового ви відкрили для себе на цьому уроці?
4. Як же не зламатися в умовах життєвих випробувань і залишитися людиною?

Учитель. Отже, підсумовуючи все сказане, хочеться прочитати слова, життєве кредо Вічника: «Найбільшу цінність, яку я здобув за життя – внутрішня свобода. Звільнення від страху, від клопотів, облудних пристрастей, людських обмов... Те, що хочеш мати, про те й думай. Яким хочеш себе видити – таким і уявляй. І матимеш, і будеш змінюватись. Бо добра думка, як смерекова смола, може затвердіти коштовним каменем» [26, с. 272–273].

Окрім цього, для прикладу подаємо ще одну розробку уроку позакласного читання у 10 класі, де акценти робимо на важливій проблемі взаємодії людини та природи.

Тема: Світ людини і природи: взаємодія та протидія.

Мета: ознайомити учнів із життям і творчістю Мирослава Дочинця, дослідити взаємодію й протидію людини з природою; розвивати вміння добирати та аналізувати цитати з твору, вміння працювати в групах, розвивати критичне мислення та вміння висловлювати власну думку; виховувати почуття любові і поваги до природи та до всього живого.

Обладнання: портрет та видання творів Мирослава Дочинця, періодичні видання, де вміщені статті про його життя і творчість, висловлювання великих людей про значення природи для людини.

Тип уроку: урок позакласного читання.

Методи та прийоми: слово вчителя, складання таблиці або схеми, евристична бесіда, добір цитат та їх аналіз, робота в групах, інтерактивна вправа «мікрофон».

Хід уроку

- I. Організаційний момент.
- II. Повідомлення теми і мети уроку.
- III. Мотивація навчальної діяльності.

Епіграфи до уроку:

- 1) *Природу перемагають тільки підкоряючись її законам.*

Ф. Бекон

2) *Природа – це вічне життя, становлення і рух. Природа не визнає жартів, вона завжди правдива, завжди серйозна, завжди сувора; вона завжди права; помилки ж і омани виходять від людей. Природа – творець всіх творців.*

I. Гете

Учитель. Прокоментуйте подані висловлення про природу, вкажіть свою думку. Яку роль відіграє природа у романі Мирослава Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»? Головний герой зазначає, що на «трьох наріжних каменях

постає його земне життя – Дух, Рух і Слух» і вказує лише три речі, які є найважливіші для того, щоб прожити його «довго і благо»: *«Перше, се – вода. Жива, чиста природна вода. Наповняйте, освіжайте, змивайте кожну клітинку тіла водою. Вода наповнить молодістю і виміє мертвотне. Друге – повітря. Наповнюйте, освіжайте, очищайте легені чистим воздухом. Більше бувайте просто неба чи хоча б гуляйте перед сном. Спіть при відчиненому вікні. Дихайте простором. Дихайте вільно, глибоко, ситно. Найліпше се виходить при плаванні. Третє – їжа. Застановіть не сідати за стіл, якщо там нема свіжого овоча чи фрукта. А якщо буде тільки се, то й не біда»* [26, с. 256]. Що це означає? Прокоментуйте.

Отже, на сьогоднішньому уроці ми розглянемо як Мирослав Дочинець у романі «Вічник. Сповідь на перевалі духу» зображує світ людини і природи, значення природи для людини і роль людини для природи, їх взаємодію і протидію.

Я пропоную розділити клас на три команди. Перша команда має дослідити життєвий і творчий шлях Мирослава Дочинця, опрацювати всі інформаційні джерела (інтернет-сайти, періодичні видання), створити таблицю, схему або конспект і презентувати матеріал класу.

Друга команда повинна проаналізувати та знайти цитати з тексту, де автор зображає взаємодію людини і природи. Як природа допомагає головному герою, у яких ситуаціях рятує його від хвороб, голоду, холоду та навіть загибелі; як головний і другорядні персонажі ставляться до неї.

Третя команда повинна проаналізувати й знайти цитати на підтвердження того, що природа навпаки заважає головному герою, як він бориться і протистоїть їй.

IV. Сприймання та засвоєння нових знань.

Перша команда презентує коротку хронологічну таблицю, схему або кардіограму життя Мирослава Дочинця.

Друга команда презентує знайдені цитати з твору й коментує подані ситуації, котрі орієнтовно можуть бути такі: *«ріка не стратила мене. Зріс я на*

тучних водах Тиси, і зараз, щоб держатися на плаву, мені було доста одної, здорової, руки» [26, с. 10]; «ось де був мій рятунок: ялинові лапи прийняли мене в падінні і поклали на м'який устій сухої хвої» [26, с. 12]; «дерево плекало мене, як прибудду дитину. Вимордуваний, ослаблений організм набирался земної моці» [26, с. 23]; «мені було самотньо і тоскно в такі години. Тоді я розмовляв з вогнем, і він, мій вірний цимбора, гарячими язиками шепотів щось заспокійливе. Я вслухався в оту бесіду, розглядував живу натуру вогню, вирівнюючи за нею і стрій своєї душі» [26, с. 31]; «птиці, ці невтомні діти, давно вже стали моїми побратимами, моїми радниками. Я навчився різнити голоси птахів, навчився читати в них занепокоєння, тривогу чи радість. Птиці упереджували прихід звіра, взідомляли про повернення риби, показували, де можна чимось розживитися» [26, с. 88]; «рани підсушував порошок з дубової кори, вона не давала їм гноїтися. А гарячку я збивав липовим варом із медом, так міг хоч подрімати» [26, с. 130]; «дерева ростуть з неба. З неба прийняло мене дерево і прихилило в свої хащі. Звір віддав мені свою печеру, птиці зігріли мене, ріка нагодувала, а коза дика напоїла молоком...ніколи я не мав скільки вчителів як тут – небо, ріка, дерева, трава, гора, камінь, комашка...» [26, с. 184–185]; «мені не потрібен був компас та інші дурнички. За звіздами, деревами і льотом птиць я легко вгадував сторони світу» [26, с. 218].

Третя команда аналізує і показує знайдені цитати, наприклад: укус Вічника змією: *«лиш-но засолодився першою дрімотою, як щось обпекло мені плече. Вхопився рукою – слизька ужовка зохолодила пальці. Змія! От де привартувала вона мене, щоб відплатити за порушене гніздо. У гнізді моєму. Я держав її у стиснутому кулаці – очі в очі. Аспидні чорні цятки ненависно сміялися, знаючи, що мене чекає» [26, с. 56–57];* напад рисі на головного героя: *«не кожного звіра положило моє завзяте порядкування на його теренах. Одного розсердило...не встиг обернутися, як над головою метнулася пелехата тінь. На плечі щось гупнуло, обпекло. Я вихопив ніж із-за пояса і встромив у живу м'якіну. Кров звіра змішалася з моєю, але пазурі далі вглибилися в моє тіло, скреготнули об кістки...» [26, с. 129];* привал хатини Вічника лавиною, падіння дерева на плече.

Евристична бесіда з учнями:

1. Чи природа є ворогом для Вічника, чи помічником і другом?
2. Як Вічник ставиться до води? Знайдіть підтвердження у тексті, що вода для нього одне з найголовнішого і найпотрібнішого у житті (походження людини з води, очищення душі водою). В чому ще, на думку Вічника, є цілюща сила? (У землі)
3. Хто навчив любити природу, *«видіти довкола все живе й тішитися йому – дереву, бадиліні, птиці, звірині, землі, небові»*? (Дід)
4. Який художній засіб і з якою метою використовує автор, зображуючи природу? Наприклад, *«скала всміхалася мені...», «ліс встрів мене...», «вогонь сей живий! Він звивався з веселим тріском, пожадливо хапаючи мох і сіно, оближуючи паличку, яка його спородила»; «невгомно плакала, як зурочена дитина, якась птиця», «мірно здригалася скала»*?
5. Чиї це слова: *«лікує доктор, а виліковує Природа. Вона шепоче мені, вона говорить з моїм духом»* [26, с. 62]? (вуй Ферко). *«Гадаєш ми лікуємо? Лікує Природа. А ми лише підсилюємо організм, помагаємо йому самому зцілюватися. Тому я й схилився до трав – у них земна сила»* [26, с. 148] (Пан Джеордже)
6. Що зрозумів і відкрив для себе Вічник після того, як його вкусила змія і він мало не помер? (Те що, доки він живий і живе серед живого, він мусить коритися його законам, *«бо не вищий я за дерево, не мудріший за ведмедя, не чистіший за рибину, не гарніший за косицю. Я лише рівна серед рівних мала окришина живого світу, цятка таїни сокровенної, виплід роботи Великого Майстра»* [26, с. 63]). Як змінилося ставлення Вічника до природи після цього? (Він навчився просити і дякувати природі за її дари, *«відтепер я не брав, а просив і вдячно приймав»* [26, с. 66])
7. Рись подала Вічнику хороший урок обережності. Який висновок зробив для себе головний герой після нападу? (Він порушив володіння звіра, тому після цього ніякій звірині та всьому живому у лісі Вічник не чинив шкоди: *«нори обходив, гнізда переносив, застеляв мурашники, аби не бризнула на них іскра»* [26, с. 132])

8. Хто говорив про цілющу силу трави, хто знав, яка трава, що лікує і навчив цьому Вічника? (Пан Джеордже)

9. Яка сила природи допомогла головному герою втекти з тюрми? (Ріка: *«ріки не раз спасали мене, я ї тут мав надію на ріку...Коли настала зручна нагода, я з «сидором» за плечами тихо сповз у колючу воду. І тихо плив у гущавінь другого берега, «зелений прокурор» ліс прийняв мене в свої обійми»* [26, с. 217])

10. Хто навчив Вічника не порушувати закони природи?

Хто вмів розуміти і «читати природу суцього? (Чан Бао)

V. Підбиття підсумків уроку.

Учитель. Отже, проаналізувавши твір, можна зробити висновок, що Мирослав Дочинець дуже вдало розкрив взаємодію людини та природи, і головною метою для Вічника є *«відкрити для себе Природу і прийняти її в собі»* [26, с. 255]. Зверніть увагу, діти, що Вічник акцентує увагу на тому, що з природою треба обмінюватися енергією. А як ви розумієте ці слова головного персонажа ?

Далі пропонуємо інтерактивну вправу «Мікрофон», котра розвине комунікаційні здібності учнів та дасть їм можливість висловити свою позицію.

1) Мене вразило (мені запам'яталось) ...

2) Я думаю, що цей твір у наш час...

Таким чином, пригодницький роман М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» може стати цікавим предметом обговорення для учнів старших класів не на одному уроці. Важливі істини та мудрі поради Вічника можна використовувати у процесі проведення виховних годин, тематичних заходів.

Висновки до третього розділу

Отже, аналітичний огляд праць методистів, психологів та літературознавців дав можливість визначити теоретичне підґрунтя дослідження.

З'ясовано, що уроки позакласного читання перебувають у центрі дослідження методистів, це свідчить про необхідність їхнього постійного удосконалення.

Вчені подають різні класифікації форм та видів роботи на уроках позакласного читання, розробляють структуру та головні вимоги них.

Вважаємо, що доречним буде розглянути такі теми уроків позакласного читання у 10 класі за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»:

- 1) «Сила духу людини в умовах життєвих випробувань»;
- 2) урок-диспут «Вживання в екстремальних умовах (за романом М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу»);
- 3) «Як подолати життєві труднощі?»;
- 4) «Світ людини і природи: взаємодія і протидія».

Для прикладу подаємо дві розробки уроків позакласного читання у 10 класі на теми: «Сила духу людини в умовах життєвих випробувань» та «Світ людини і природи: взаємодія і протидія».

На нашу думку, роман Мирослава Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» може стати цікавим предметом дослідження та обговорення для учнів старшої школи, адже він має високий виховний потенціал, спонукає учнів до роздумів.

Роман «Вічник. Сповідь на перевалі духу» буде доречно обговорити і під час виховних годин з учнями старших класів. Адже у ньому дуже багато фактів і ситуацій, які вчать молодь бути обережними та обачними, що особливо потрібно у сучасному світі.

ВИСНОВКИ

Аналітичний огляд праць філософів, психологів, літературознавців дав можливість визначити теоретичне підґрунтя дослідження.

Визначено, що творчість М. Дочинця має значний жанровий діапазон, але письменник надає перевагу жанру роману, який за змістом є пригодницьким.

У центрі зображення його творів – людина в екстремальних умовах, людина з сильним характером. А тому під час аспектного аналізу роману особливу увагу було звернено на особливості формування характеру головного персонажа в екстремальних умовах.

Оскільки у центрі зображення творів М. Дочинця – людина в екстремальних умовах, з'ясовано сутність екстремальних ситуацій, їх різновиди, вплив на характер людини. Для повнішого аналізу роману М. Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» було розглянуто такі види екстремальних ситуацій у романі: надзвичайні ситуації природного характеру та ситуації суспільно-політичного характеру. Окрім цього, ми звернули увагу на умови екстремальних ситуацій, зокрема на фізичні або кліматичні, фізіологічні, ергономічні, надзвичайні обставини, психологічні.

З'ясовано, що найголовнішим чинником виживання в умовах надзвичайної ситуації є страх, який допомагав головному персонажу діяти і не здаватися. Вважаємо, що важливим чинником у боротьбі в надзвичайних умовах були знання, досвід та інтуїція.

На нашу думку, упродовж розвитку сюжету роману можна прослідкувати еволюцію характеру головного персонажа, вплив наслідків екстремальних ситуацій на характер героя.

Нами було проаналізовано функції екстремальних ситуацій у сюжеті роману і виявлено, що вони урізноманітнюють та роблять його неординарним, розширюють простір художнього твору, створюють унікальний характер головного персонажа. Надзвичайні ситуації допомагають максимально напружити сюжет, сконцентрувати увагу та зацікавити реципієнта.

Уважаємо, що роман Мирослава Дочинця «Вічник. Сповідь на перевалі духу» може стати цікавим предметом дослідження на уроках позакласного читання для учнів старшої школи, тому доречним буде розглянути такі теми уроків у 10 класі: «Сила духу людини в умовах життєвих випробувань»; урок-диспут «Виживання в екстремальних умовах (за романом М. Дочинця «Вічник.

Сповідь на перевалі духу»); «Як подолати життєві труднощі?»; «Світ людини і природи: взаємодія і протидія».

Для прикладу нами було подано дві розробки уроків позакласного читання у 10 класі на теми: «Сила духу людини в умовах життєвих випробувань» та «Світ людини і природи: взаємодія і протидія».

Загалом, було досліджено різні класифікації форм і видів роботи на уроках позакласного читання, структуру та головні вимоги до них. З'ясовано, що уроки позакласного читання перебувають у центрі дослідження методистів, це свідчить про необхідність їхнього постійного удосконалення.

Отже, вважаємо, що в наш час роман М. Дочинця «Вічник» є дуже цінним дороговказом у подоланні складних екстремальних ситуацій. Усі поради Вічника – це життєва школа мудрості людини, яка не тільки виживала в надзвичайних ситуаціях, а й отримувала безцінний життєвий досвід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін. Юридична психологія. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
2. Бабенко В., Шаповалов Б. Психологічні основи екстремальних ситуацій у діяльності працівників практичних ОВС. *Вісник Академії управління МВС*. 2009. № 1. С. 69–81.
3. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в Романе. Москва : Художественная литература, 1975. 470 с.
4. Бензір Н. Усі ми прийдемо до свого виноградника... : про роман Мирослава Дочинця «Лис у винограднику». *Новини Закарпаття*. 2010. № 37 (38). С. 20.
5. Бесчастний В. Н. Психотехнології у підготовці працівників МВС для діяльності в екстремальних ситуаціях. *Психологічні технології в екстремальних видах діяльності: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Донецьк : ДЮИ ЛГУВД, 2008. С. 41–45.
6. Бреза І. Мирослав Дочинець : Інші свої книжки я практично не читаю... : про презентацію роману Мирослава Дочинця «Горянин. Води Господніх русел». *Голос України*. 2013. № 27. С. 13.
7. Бугайко Т. Ф. Українська література в середній школі : курс методики. Київ : Рад. школа, 1962. 392 с.
8. Васьків М. Наративні особливості «Криничара» М. Дочинця: повчання через розповідь. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2013. Вип. 1 (29). С. 25–29.
9. Волошина Н. Й. Наукові основи методики літератури : навчально-методичний посібник. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.
10. Гайченко В. А. Основи безпеки життєдіяльності людини: навчальний посібник. Київ : МАУП, 2002. 232 с.
11. Галич О. А. Загальне літературознавство : навчальний посібник для вузів. Рівне. 1997. 543 с.

12. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. Київ : Либідь, 2005. 460 с.
13. Гнатенко П. Український національний характер. Київ : Док-К, 1997. 116 с.
14. Гончарук І. Особливості проведення уроків позакласного читання. URL : <http://methodicalwork0803.blogspot.com/2013/04/blog-post.html>.
15. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру. *Сучасність*. 1998. № 5. С. 58–70.
16. Гримич М. Два виміри національного характеру. *Наука і суспільство*. 1991. № 8. С. 27–31.
17. Данилова С. В. Психологічні особливості сприйняття надзвичайних ситуацій як основа ефективної діяльності гірничорятувальників. *Науковий Вісник*. 2012. № 2. С. 367–374.
18. Дикая Л. Г. Отношения человека к неблагоприятным жизненным событиям и факторы их формирования. *Психологический журнал*. 1996. № 3. С. 137–149.
19. Дочинець М. Злочинна влада вже ліквідована, а Шевченко, література і мої читачі залишаються : інтерв'ю з письмен., лауреатом Нац. премії ім. Т. Шевченка (2014) Мирославом Дочинцем. *Україна молода*. 2014. № 31. С. 18–19.
20. Дочинець М. Криничар: діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії. Мукачево : Карпатська вежа, 2012. 331 с.
21. Дочинець М. Всі мої книги – про потребу пряmostояння і прямоходіння душі... : інтерв'ю з письмен. Мирославом Дочинцем. *Новини Закарпаття*. 2012. № 52 (53). С. 13–20.
22. Дочинець М. Дорога в небо – до людей : історії чоловіків, які витримали. Мукачево : Карпатська вежа, 2011. 274 с.
23. Дочинець М. Книжка – це зворушливі моменти зустрічі із власною душею : бесіда з письмен. Мирославом Дочинцем. *Літературна Україна*. 2010. № 43. С. 4–10.

24. Дочинець М. Криничар – це духовний брат Вічника : бесіда з письм. Мирославом Дочинцем. *Літературна Україна*. 2012. № 33. С. 5.
25. Дочинець М. Українську культуру потрібно любити... грішми : інтерв'ю з письм. Мирославом Дочинцем про роман «Вічник». *День*. 2012. № 164 (165). С. 23–28.
26. Дочинець М. І. Вічник. Мукачево : Карпатська вежа, 2017. 280 с.
27. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Минск : Университетское, 1985. 206 с.
28. Жилкин Д. Психологическая системность в экстремальных условиях деятельности. *Журнал прикладной психологии*. 2003. № 1. С. 5–11.
29. Ісак М. Природа і душа не терплять порожнечі... : про роман Мирослава Дочинця «Вічник». *Новини Закарпаття*. 2011. № 37. С. 6.
30. Карандашев В. І. Дія надзвичайних ситуацій на психіку людини. *Безпека життєдіяльності*. 2012. № 10. С. 5–6.
31. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI (Редакція від 12.05.2017). 2013. № 34–35.
32. Ковалева А. П. Костомаров Н. И. Две русские народности. Киев ; Харьков, 1991. 126 с.
33. Кот Т. О. Система та структура уроків позакласного читання в середній школі. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць. Слов'янськ, 2009. Вип. 47. С. 106–110.
34. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. URL : <http://etno.uaweb.org/lib/kulczycki.html>.
35. Лановенко О. Г., Остапішина О. О. Словник-довідник з екології : навчально-методичний посіб. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2013. 226 с.
36. Лебедев В. И. Личность в экстремальных условиях. Москва : Политиздат, 1989. 304 с.
37. Лесин В. М., Пулинець О. С. Словник літературознавчих термінів. Видання третє перероблене і доповнене. Київ : Радянська школа, 1971. 486 с.

38. Литературный энциклопедический словарь под ред. В. Кожевникова, П. Николаева. Москва : Советская энциклопедия, 1987. 752 с.
39. Ломов Б. Ф. Человек и техника : Очерки инженерной психологии. Москва : Сов. радио, 1966. 464 с.
40. Макаревич О. П. Психологія перемоги : монографія. Київ : ДАКККиМ, 2006. 312 с.
41. Марищук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. Санкт-Петербург. : Сентябрь, 2001. 260 с.
42. Медведев И. М. Организация профессионально-прикладной физической подготовки в учебных заведениях МВД России : автореф. дис. канд. пед. наук. Волгоград, 1999. 20 с.
43. Михайлов А. В. Языки культуры : Учебное пособие по культурологии. Москва : Языки русской культуры, 1997. 912 с.
44. Назарова Т. Экстремальная ситуация як обучаюча модель. *Педагогика*. 1999. № 6. С. 32–39.
45. Павлик Н. В. Психодіагностика особливостей невротичного характеру майбутнього педагога : метод. рек. Київ : Логос, 2013. 48 с.
46. Пасічник Е. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. Київ : Левіт, 2000. 384 с.
47. Плужник О. М. Типология характеров в романе «И будут люди». *Вестник Запорожского национального университета*. № 3. 2012. С. 242–247.
48. Потуремець В. В. Мудрість серця Мирослава Дочинця : інтелект-реліз. Полтава, 2014. Вип. 10. 8 с.
49. Розов В. И. Психологическое обеспечение деятельности в экстремальных ситуациях. *Социальная психология*. 2007. № 4 (24). С. 174–188.
50. Рубцова В. В., Малых С. Б. Психология экстремальных ситуаций : 2-е изд., стер. Москва : Психологический и-т РАО, 2008. 304 с.
51. Сацук А. В. Личность в критической ситуации : изучение с позиции внутренней дезинтеграции. *Психология в вузе*. 2008. № 4. С. 31–45.

52. Сверстюк Є. Мудрість серця. Про книжку Мирослава Дочинця «Вічник». *День*. 2012. № 13 (14). С. 23–27.

53. Сказати правду: розмова з прозаїком М. Дочинцем. *Голос України*. 2013. № 79. С. 13

54. Смирнов Б. А. Долгопалова О. Б. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Харьков : Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. 276 с.

55. Сорока П. Книга принесена янголом. URL : <http://miroslavdochinets.com/рецензії/120-книга,-принесена-янголом. Htmlë>.

56. Степанишин Б. І. Викладання української літератури в школі : метод. посібник для вчителя. К. : РВН Проза, 1995. 255 с.

57. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика : учебное пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 607 с.

58. Тарас А. Е., Сельченко К. В. Психология экстремальных ситуаций : хрестоматия. Москва : АСТ; Минск : Харвест, 2001. 480 с.

59. Теофраст. Характеристики. Парадоксы души. Симферополь : Реноме, 1998. 400 с.

60. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. Москва : Просвещение, 1963. 454 с.

61. Тлумачний словник української мови за ред. В. С. Калашника. 2-е вид., випр. й доп. Харків : Прапор, 2004. 992 с.

62. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підручник. Київ : ВЦ Академія, 2012. 312 с.

63. Фасоля Т. Вороняча мудрість від Мирослава Дочинця. URL : Litakcent.com/2013/02/20/voronjacha-mudrist-vid-myroslava-dochyncja/.

64. Фащенко В. У глибинах людського буття : літературознавчі студії. Одеса : Маяк, 2005. 640 с.

65. Федорченко І. М. Становлення національного характеру українського народу. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2007. № 3 (5). С. 433–442.

66. Чернова Л. П. Вплив екстремальних ситуацій на психологічну стійкість людини в процесі професійної діяльності. *Нові технології навчання* : зб. наук.-метод. праць. Київ, 2000. Вип. 27. С. 44–50.

67. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ, 1992. 230 с

68. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

69. Яцик А., Шевчук В. Енциклопедія водного господарства, природокористування, природовідтворення, сталого розвитку. Київ : Генеза, 2006. 1000 с.